

ગ્રંથના પંથના અનોખા યાત્રી

- દીપક મહેતા

યશવંત દોશી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઇ-બુક શ્રેણી : 9

કર્મયોગી સ્વ. સાંકળચંદ પટેલ જીવનઘડતર ગ્રંથશ્રેણી : 20

ગ્રંથના પંથના અનોખા યાત્રી

દીપક મહેતા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રકાશનો ઓનલાઈન જોવા માટે લિંક

<https://gujarativishwakosh.org/ebooks>

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
અમદાવાદ

મહેતા, દીપક

ગ્રંથના પંથના અનોખા યાત્રી / દીપક મહેતા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, 2019. 4 + 68 પૃ., સે.મી. 21 X 14.

(કર્મયોગી સ્વ. સાંકળચંદભાઈ પટેલ જીવનઘડતર ગ્રંથશ્રેણી : 20)

ISBN : 978-93-83975-86-0

DDC : 928.9147

Granthna Panthana Anokha Yatri

By Deepak B. Mehta, 1939-

Published by Gujarat Vishvakosh Trust

Ahmedabad - 380 013

© ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-380 013. ફોન : 2755 1703

Email : vishvakoshad1@gmail.com

website : www.vishwakosh.org

કિંમત : 70 □ પહેલી આવૃત્તિ : 2019 □ પૃષ્ઠસંખ્યા : 4 + 68

મુદ્રક

ભગવતી ઓફસેટ, 12/સી બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ.

મુખ્ય વિકેતા

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, રતનપોળ નાકુ સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

अनुक्रम

परिशिष्ट 1	67
परिशिष्ट 2	74
परिशिष्ट 3	76

પ્રકાશકીય

સાહિત્યજગતમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ એવો ચીલો પાડી જાય છે કે જેને અનુસરવું તે પછીના સમય માટે પડકારરૂપ બને છે. ‘ગ્રંથ’ સામયિકનો વિચાર કરીએ કે પછી ‘પરિચય પુસ્તિકા’ની પ્રવૃત્તિને યાદ કરીએ અને તરત જ નજર સમક્ષ દષ્ટિવંત સંપાદક શ્રી યશવંત દોશીનું સ્મરણ થાય છે.

સ્વભાવમાં જેવી સરળતા એવી જ વિચારમાં પારદર્શિતા અને સાથોસાથ સૂક્ષ્મ બૌદ્ધિકતા ધરાવનારા યશવંત દોશીની જન્મશતાબ્દી વર્ષના પ્રારંભ(જ. 16 માર્ચ, 1920 અને અ. 14 જાન્યુ., 1999)ના સંદર્ભમાં એમની પ્રતિભાને છાજે એવાં આયોજનો કરવાનો વિચાર શ્રી દીપક મહેતા, શ્રી અભિજિત દોશી અને મને આવ્યો. મૌલિક વિચારક, લોકકેળવણીના આજીવન લેખધારી શિક્ષક, સંપાદન અને અનુવાદમાં આગવું કૌશલ્ય દાખવનાર એવા આ આદર્શ પરાયણ પુરુષની સ્મૃતિમાં વ્યાખ્યાનો અને પરિસંવાદોનું આયોજન કરવાનું અમે વિચાર્યું. એ સમયે અમને સહુને એમ લાગ્યું કે શ્રી યશવંત દોશીના જીવન અને કાર્યને આલેખતું કોઈ પુસ્તક ઉપલબ્ધ નથી. ટ્રસ્ટે શ્રી દીપકભાઈ મહેતાને વિનંતી કરી અને એમણે બહુ જ ટૂંકી મુદતમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું. એક ચીવટવાળા લેખક-સંપાદકનો એવી જ ચીવટ અને પ્રમાણભૂતતા ધરાવનાર લેખક ચરિત્ર આલેખક તરીકે પ્રાપ્ત થાય, તે એક સુયોગ જ કહેવાય. વળી અમે સહુએ વિચાર્યું કે યશવંતભાઈ દોશીના જીવન અને કાર્ય અંગે સારી પેઠે જાણકાર અને એવી જ બૌદ્ધિક સૂક્ષ્મતા ધરાવનાર અભ્યાસીના પ્રવચનથી એનો પ્રારંભ કરવો. આનંદની વાત એ છે

કે શતાયુ શ્રી નગીનદાસભાઈ સંઘવીએ અમારા નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને સાથોસાથ આ પુસ્તકનું વિમોચન કરવાની પણ એમણે સંમતિ આપી.

ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રણેતા અને કર્મવીર શ્રી સાંકળચંદ્રભાઈ પટેલની સ્મૃતિમાં ચાલતી શ્રી સાંકળચંદ પટેલ જીવનઘડતર ગ્રંથશ્રેણીમાં આ પુસ્તક પ્રગટ થઈ રહ્યું છે, તેનો આનંદ છે. અત્યાર સુધીમાં આ ગ્રંથશ્રેણીમાં 19 પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. શ્રી સાંકળચંદ પટેલે જીવનભર ગાંધીજીના માર્ગે પોતાની અનેકવિધ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી અને એ જ રીતે શ્રી યશવંતભાઈ દોશીએ એમના જીવનમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને આત્મસાત્ કર્યા હતા. બંનેએ પોતપોતાની રીતે રવિશંકર મહારાજના ઘસાઈને ઊજળા થવાના મંત્રને ચરિતાર્થ કરીને લોકશિક્ષણનું કામ કર્યું.

વિશ્વકોશની વિવિધ ગ્રંથશ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં કુલ 97 પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે. આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના આ પ્રકાશનને પણ અન્ય પ્રકાશનની માફક આવકાર મળશે.

24-8-2019

- કુમારપાળ દેસાઈ

‘એમાં આપણા કેટલા ટકા ? - એ સવાલનો જવાબ મેળવ્યા પછી જ કોઈ પણ કામ કરવાનું કે ન કરવાનું નક્કી કરનાર સરેરાશ ગુજરાતીને ધોરણે જોતાં યશવંતભાઈ ગુજરાતી નહોતા. પોતાની બાબતમાં યશવંતભાઈ ગણતરી ક્યારેય કરતા નહિ. હા, કામની બાબતમાં, ઑફિસના હિસાબની બાબતમાં ગણતરી કરી પૂરી ચોકસાઈ રાખતા. એ હંમેશાં એકડો કાઢી નાખતા, પોતાની જાતનો. પોતે શૂન્યવત્ બની, બીજાના મૂલ્યમાં વધારો કરતા.

નામ ભલે યશવંત, પણ યશની, કીર્તિની, પ્રસિદ્ધિની આશા કે અપેક્ષા તેમણે કદી રાખી નહિ. પોતાનાં નામનાં કે કામનાં ગાણાં ગવાય, વાહ વાહ થાય તો સારું એવી આશા તેમના મનના કોઈ છાને ખૂણે પણ રહેતી નહિ. બલકે, એ બધાંથી તો એ દૂર ભાગતા. સત્તાસ્થાનોથી, સંસ્થાઓથી, સભા-સમિતિઓથી તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રહેતા. મુંબઈ બહારના કોઈ કાર્યક્રમમાં કે સભા-સમિતિમાં તો ભાગ્યે જ જાય. એક-બે વાર તો એવું પણ બનેલું કે અમદાવાદ જવા બોમ્બે સેન્ટરથી ટ્રેનમાં બેઠા, પણ પછી વિચાર બદલાતાં બોરીવલી સ્ટેશને ઊતરી ઘરે ગયા, અને બીજે દિવસે ઑફિસમાં હાજર. ‘પરિચય પુસ્તિકા’ અને ‘ગ્રંથ’ માસિકને કારણે માત્ર સાહિત્યની જ નહિ, અનેક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોની નામાંકિત વ્યક્તિઓ સાથે ઓળખાણ થતી, સંબંધ બંધાતો. પણ પોતાના અંગત લાભ માટે તેનો ઉપયોગ તેઓ કદી કરતા નહિ. હા, લેખકો, અધ્યાપકો, મિત્રો કે પરિચય ટ્રસ્ટના પટાવાળાના પણ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિના પ્રસંગે યોગ્ય અને શક્ય જણાય તો તેમને મદદરૂપ થાય તે માટે પોતાના સંબંધોનો ઉપયોગ કરતાં અચકાતા નહિ. આ વાતનો આ લખનારને જાત-અનુભવ છે. મારાં પત્નીની અમુક હઠીલી બીમારી વખતે યશવંતભાઈએ તેમના પરિચિત એક પ્રખ્યાત ડોક્ટરને તાબડતોબ મળી

શકાય એવી વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. જે 23 વર્ષ ‘ગ્રંથ’ ચાલ્યું તે દરમિયાન તેની ઑફિસમાં લગભગ રોજ બપોર પછી લેખકો, સમીક્ષકો, અધ્યાપકો, પ્રકાશકો, પત્રકારો વગેરેનો નાનકડો દરબાર ભરાતો. નાના-મોટા સૌની સાથે સરખા સૌજન્યથી વર્તે. પણ તેમના બે ખાસ મિત્રો - નગીનદાસ સંઘવી અને ભૃગુરાય અંજારિયા - આવે ત્યારે તો યશવંતભાઈ પૂરબહારમાં ખીલે. કેટલીક વાર બંનેની સાથે વાત કે દલીલ એટલી ઉગ્ર થઈ જાય અને અવાજ એટલો ઊંચો થઈ જાય કે ત્રાહિતને તો એમ જ લાગે કે હવે પછી આ લોકો એકબીજાને ક્યારેય મળશે નહિ. પણ થોડા દિવસ પછી ફરી મુલાકાત, ફરી ચર્ચા, ફરી...

હમસફર સાથીઓને મળવાનું, તેમની સાથે વાતો કરવાનું, ચર્ચા કરવાનું, યોજનાઓ ઘડવાનું યશવંતભાઈને ગમતું પણ ખરું. પણ તેને પરિણામે ઘણી વાર એવું બનતું કે સાંજે દરબાર વિખરાય પછી મોડી રાત સુધી ઑફિસમાં બેસીને સંપાદન-લેખનનું કામ કરતા. પણ એ વાતનો એમને હરખ-શોક નહોતો. પણ ‘ગ્રંથ બંધ થયા પછી ધીમે ધીમે મુલાકાતીઓ ઓછા થતા ગયા, દરબાર સૂનો થવા લાગ્યો, ત્યારે એ અંગે એમના મનમાં રંજ, રોષ, કે રાવ ફરિયાદ નહોતાં. પાંચમાં પુછાવાનો કે મોટા ભા થઈને મહાલવાનો તેમને શોખ જ નહોતો. એ ધોરણે ચકાસતાં યશવંતભાઈ પાક્કા સાહિત્યકાર કે સંપાદક નહોતા.

અટક ભલે ‘દોશી, કાપડના વેપારીની, પણ ધનલાભની લાલસા તો જવા દો, ગણતરી પણ તેમણે પોતાને માટે ક્યારેય રાખી નહોતી. યશવંતભાઈનાં પત્ની વસંતબહેને એક મુલાકાતમાં કહ્યું હતું :

જીવનમાં પૈસાને એમણે ક્યારેય મહત્ત્વ આપ્યું જ નથી. છેલ્લો પૈસો ખિસ્સામાં હોય ત્યાં સુધી આપણે પૈસાવાળા છીએ એમ એ કહેતા. એમ જ માનતા, એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રમાણે વર્તતા પણ ખરા. ક્યારેક એવું પણ બન્યું છે કે પગારમાંથી બચેલા 200 રૂપિયા ખિસ્સામાં હોય અને ગાડીઓ અનિયમિત થતાં બોરીવલીથી ચર્ની રોડ પરિચયના કાર્યાલયે સમયસર પહોંચાશે નહિ એમ લાગે તો એ 200માંથી 150 રૂપિયા ટેક્સી ભાડાના ખર્ચાં નાખે અને પરિચયના દફતરે એનું વાઉચર બનાવવાની તો વાત જ નહિ.

1958ના એપ્રિલમાં ‘પરિચય પુસ્તિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું, 1959ના જુલાઈની નવમી તારીખે પરિચય ટ્રસ્ટની સ્થાપના થઈ. 1963મા ‘ગ્રંથ

માસિક પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું ત્યારે ઊંચા પગાર, મોભા, આનુષંગિક લાભો, નોકરી દરમિયાનની અને નિવૃત્તિ પછીની આર્થિક સલામતીવાળી યુસિસ(USIS)ની નોકરી છોડીને 1963ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખથી યશવંતભાઈ પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ એડિટર અને 'ગ્રંથ'ના તંત્રી તરીકે જોડાયા. એ વખતે તેમનાં બંને સંતાનો હજી અભ્યાસ કરતાં હતાં. છતાં આર્થિક સધ્ધરતા અને સલામતીની દૃષ્ટિએ યશવંતભાઈએ સ્વેચ્છાએ ભોગ આપ્યો. કોઈ વ્યવહારડાહ્યો ગુજરાતી આવું ભાગ્યે જ કરે. એ ધોરણે જોતાં યશવંતભાઈ વ્યવહારડાહ્યા ગુજરાતી નહોતા.

આવા એક અનોખા ગુજરાતી જણ યશવંત ફૂલચંદ દોશીનો જન્મ 1920ના માર્ચની 16મી તારીખે, અમદાવાદમાં. ચંદનબહેન અને ફૂલચંદભાઈના એકમાત્ર પુત્ર. પાંચ દીકરીઓ પછી યશવંતભાઈનો જન્મ. એટલે સાત ખોટનો દીકરો. આવા સંજોગોમાં દીકરો આવે તો એને ભીખલો કરવાની એ સમયે માનતાઓ લેવાતી. ચંદનબહેને પણ એવી માનતા રાખી હતી. એટલે યશવંતભાઈ ભીખલા - ભિખારી - રૂપે જન્મ્યા હતા. પણ એવા ભિખારી કે જેણે સમજણા થયા પછી કોઈ પાસે કશું જ માગ્યું નથી, બલકે સતત બીજાઓને આપ્યું છે. પહેલાં ચાર ધોરણ અમદાવાદની શેઠ મનસુખલાલની નિશાળમાં ભણ્યા પછી 1930માં તેઓ ચી. ન. વિદ્યાવિહારમાં દાખલ થયા. નવચેતન હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક પાસ થયા પછી કોલેજનાં પહેલાં ત્રણ વર્ષ અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ભણ્યા, અને બી.એ.નું છેલ્લું વરસ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ભણી 1942માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે બી.એ. થયા. યશવંતભાઈના જન્મ વખતથી જ કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નાજુક. પિતા પાસે જે કાંઈ મૂડી હતી તે પાંચ દીકરીઓના પ્રસંગો ઉકેલવામાં ખર્ચાઈ ગઈ હતી. ફૂલચંદભાઈનાં ઘરબાર પણ યશવંતભાઈ મોટા થયા ત્યાં સુધીમાં વેચાઈ ગયાં હતાં. બી.એ. સુધી યશવંતભાઈ ભણ્યા તે બોર્ડિંગમાં રહીને, ખાનગી ટ્યૂશન કરીને, અને છૂટક કામો કરીને ભણ્યા. 1944માં વસંતબહેન શાહ સાથે લગ્ન કર્યાં. ફરી વસંતબહેન પાસેથી જ વાત સાંભળીએ : 'અમે 1944માં લગ્ન કર્યાં તે પહેલાંનાં બે વર્ષ એકમેકને ઓળખવામાં ખર્ચ્યાં હતાં. એમના વિચારો અને એમના આદર્શથી હું પૂરેપૂરી પરિચિત થઈ ગઈ હતી, બલકે એમ કહું કે એ જ એમના પ્રત્યેના આકર્ષણનું કારણ હતું. તેમનાં બે સંતાનો: ચિત્રા અને અભિજિત. આ અંગે વસંતબહેને કહ્યું છે કે દીકરા અને દીકરી વચ્ચે યશવંતભાઈને કોઈ ભેદ

નહિ. દીકરીના ઘરનું પાણી પણ ન પિવાય એવી રૂઢિને તેઓ નિરર્થક ગણતા. કહેતા : ‘શું પરણાવી એટલે દીકરી એવી દુશ્મન બની જાય કે એના ઘરનું પાણી પણ ન પિવાય? ચિત્રા અને અભિજિત વચ્ચે તેમણે ક્યારેય ભેદ નથી જાણ્યો. પુત્રવધૂ ચંદાને પણ દીકરી જ માને. વળી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના તો એ જબરા હિમાયતી. સંતાનો પોતાનું જીવન પોતાની રીતે જ જીવે એવી એમની માન્યતા, અને કુટુંબ અને ઘરની એવી જ ગોઠવણ. સંતાનો પર આધિપત્યનો તો એમને ક્યારેય વિચાર સરખો ન આવે. સંતાનોને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપીએ તો જ કુટુંબપ્રેમ કાયમ રહે એવું એ દઢપણે માનતા. અને એ પ્રમાણે જ વર્તતા. બીજા કોઈના પરના અધિકારનો ભાવ જ દુઃખદાયક છે એમ તે માનતા.

યશવંતભાઈને સાહિત્યની દુનિયામાં વિચરતા અને વિહરતા જોઈએ ત્યારે ખ્યાલ સરખો ન આવે કે આ માણસે કારકિર્દીની શરૂઆત કાપડ, સ્ટેશનરી અને ચાના વેપારથી- નિષ્ફળ વેપારથી-કરી હશે. પછી ત્રણ-ચાર જગ્યાએ શિક્ષક તથા ગૃહપતિ તરીકે કામ કર્યું. બિહાર જઈ કોલસાના એક વેપારીને ત્યાં બાળકોને ભણાવવાની તથા ધંધાના વ્યવસ્થાપકની કામગીરી પણ બજાવી. 1949થી 1954 સુધી ભાવનગરની ભો. મ. કોમર્સ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. પછી નોકરીની તલાશમાં મુંબઈ આવ્યા. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ગૃહપતિની જરૂર છે એવી જાહેરખબર છાપામાં વાંચીને યશવંતભાઈ સીધા ત્યાં પહોંચી ગયા. નિમણૂક કરવાનો જેમને અધિકાર હતો તે ટ્રસ્ટીને મળ્યા. વાતચીત કરતાં ટ્રસ્ટીને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ તો આપણો ઓળખીતો માણસ છે. તેમણે પૂછ્યું : ‘ભાઈ, તું ફૂલચંદ દોશીનો દીકરો? યશવંતભાઈએ હા પાડી એટલે ટ્રસ્ટીએ કહ્યું : ‘તો તો આપણે કુટુંબીઓ છીએ. યશવંતભાઈ કહે : ‘મને ખબર છે કે તમે મારા કાકા થાવ છો. ટ્રસ્ટી કહે, ‘બસ. તો હવે વધારે ચોકસાઈની જરૂર નથી. આ તો ઘરની જ વાત થઈ. અને યશવંતભાઈને નોકરીએ રાખી લેવાનો નિર્ણય લેવાઈ ગયો. પછી ગૃહપતિએ પાળવાની આચારસંહિતાનો છાપેલો કાગળ યશવંતભાઈને વાંચવા માટે આપવામાં આવ્યો. તેમાં એક કલમ એવી હતી કે વિદ્યાર્થીઓએ રોજ સવારે પૂજા કરી છે તેવી સહી ગૃહપતિએ આપવી. યશવંતભાઈએ પૂછ્યું : ‘પણ વિદ્યાર્થીઓ પૂજા કરે છે ખરા? જવાબ મળ્યો : ‘કરે પણ ખરા, અને નયે કરે. કારણ આજના વિદ્યાર્થીને પૂજા કરવાનું ગમતું નથી. પણ ગૃહપતિ સહી કરી દે એટલે વાત પતી. આ સાંભળી યશવંતભાઈ કહે : મારે

જો સહી કરવાની હોય તો પહેલાં તો મારે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પૂજા કરાવવી જ પડે. જોકે હું પોતે પૂજામાં માનતો નથી. છતાં હું પૂજા કરું અને કરાવું. પણ વિદ્યાર્થીએ પૂજા કરી જ ન હોય છતાં કરી છે એવા લખાણ ઉપર મારાથી સહી તો ન જ થાય. કહેવાની જરૂર ખરી, કે એ નોકરી તેમના હાથમાંથી ગઈ. અલબત્ત પછી, 1954ના સપ્ટેમ્બરમાં અમેરિકન માહિતી કચેરી(USIS) ની મુંબઈ ખાતેની ઓફિસમાં અખબારી વિભાગના સહાયક તરીકે જોડાયા, અને વખત જતાં એ વિભાગના વડા બન્યા.

1995માં યશવંતભાઈએ સતીશ વ્યાસને એક મુલાકાત આપી હતી જેમાં તેમણે પોતાના મુંબઈના વસવાટ અંગે ઘણી વાતો કહી છે. આ મુલાકાત 'ગુજરાતી મિડ-ડેમાં પ્રગટ થઈ હતી. મુંબઈ આવ્યા પછી શરૂઆતમાં (1945-46માં) યશવંતભાઈ કિન્ગ સર્કલ પાસે રહેતા હતા. આ અંગે યશવંતભાઈ કહે છે : એ વખતે ટ્રામ ચાલતી હતી. કિન્ગ સર્કલથી મ્યુઝિયમ સુધીનું ભાડું એક આનો (આજના 6 પૈસા) હતું. એ વખતે મુંબઈ જોવા મળે એટલા ખાતર ટ્રામના જુદા જુદા રૂટ્સ પર રખડતો. ફોરસ રોડ એ રીતે ટ્રામમાંથી જોયેલો. એ વખતે મુંબઈ જોવા માટે દાંડો પકડીને ટ્રામના દરવાજામાં જ ઊભો રહેતો. એ વખતે બસની મુસાફરી લક્ઝરી ગણાતી. મોટા માણસો જ બસમાં જાય એમ કહેવાતું. એનું ભાડું ટ્રામ કરતા બમણું હતું. ત્યાર બાદ 1954થી 1964 સુધી યશવંતભાઈ ગોરેગામમાં રહ્યા. તેમના વિદ્યાર્થીઓએ આ ફ્લેટ શોધી આપ્યો હતો. લગભગ હજારેક સ્કવેર ફિટના એ ફ્લેટનું ભાડું હતું 90 રૂપિયા! તેઓ જ્યાં રહેતા તે જવાહરનગરમાં તે વખતે ઘણાખરા બંગલા જ હતા. દવા બજાર અને ઝવેરી બજારના પાટણના વેપારીઓએ એ બંધાવેલા. નાળિયેર, તાડ, ખજૂરીનાં પુષ્કળ ઝાડ હતાં. એ વખતે મુંબઈ શહેરની હદ જોગેશ્વરી સુધીની જ હતી. એટલે ગોરેગામ મુંબઈની બહાર ગણાતું. એટલે બસ કે ટેક્સી જોગેશ્વરી સુધી જ દોડતાં. પછી 1965થી 1972 સુધી યશવંતભાઈ સાંતાક્રુઝ (પશ્ચિમ)માં એક ફ્લેટમાં રહ્યા. એ વખતના સાંતાક્રુઝને યાદ કરતાં યશવંતભાઈ કહે છે : મોટે ભાગે બંગલાઓ હતા, પણ ફ્લેટવાળાં ચારેક માળનાં મકાનો બંધાવાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં. એ વખતે યશવંતભાઈ ભૃગુરાય અંજારિયા સાથે જૂહુના દરિયાકિનારે ફરવા જતા. રામભાઈ બક્ષીનો પરિચય થયો. તેમણે યશવંતભાઈને સાંતાક્રુઝ સાહિત્ય સંસદના એક ઉપપ્રમુખ બનાવ્યા (બીજા ઉપપ્રમુખ હતા સુંદરજી બેટાઈ). પછી 1972થી જીવનના અંત સુધી યશવંતભાઈ બોરીવલી(પશ્ચિમ)માં રહ્યા.

તેઓ અહીં રહેવા આવ્યા ત્યારે ઘણા પ્લોટ ખાલી પડ્યા હતા. આજે ત્યાં બહુમાળી મકાનો થઈ ગયાં છે. એ વખતે દિવસના કોઈ પણ વખતે લોકલ ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાં બેસવાની જગ્યા મળી જતી. બોરીવલીથી ચર્ની રોડ સુધી ટેક્સીના 40 રૂપિયા થતા. ઘણી વાર લોકલ ટ્રેનનો વ્યવહાર અનિયમિત હોય તો તેઓ ટેક્સી કરી લેતા. પછી યશવંતભાઈ ઉમેરે છે કે મુંબઈમાં આવ્યા પછી મેં ટ્રેનની 20 હજાર ટ્રીપ અને ટેક્સીની 10 હજાર ટ્રીપ કરી હશે. યશવંતભાઈ કહે છે કે મને ખરીદીનો કે બહાર ખાવાપીવાનો શોખ નથી એટલે ઓફિસ ઉપરાંત બહાર જવાનું બહુ થતું નથી. 1935થી તેઓ ખાદી જ પહેરતા હતા એટલે કપડાંની ખરીદી પણ ચોક્કસ ખાદી ભંડારમાંથી જ કરતા.

યશવંતભાઈ યુસિસની નોકરી સ્વેચ્છાએ છોડીને પરિચય ટ્રસ્ટમાં જોડાયા તે અંગે વાડીલાલ ડગલીએ લખ્યું છે :

યશવંતભાઈએ જ્યારે આ નિર્ણય લીધો ત્યારે તેમણે દુન્યવી માણસને અચંબો થાય એવી આર્થિક મર્યાદા સ્વીકારી હતી. યશવંતભાઈ પરિચય ટ્રસ્ટમાં આમ પલાંટી વાળીને બેઠા ત્યારથી પરિચય પ્રવૃત્તિએ એક મહત્વનો વળાંક લીધો. સામાન્ય રીતે એવી છાપ છે કે પરિચય ટ્રસ્ટ એટલે વાડીલાલ ડગલી. પણ યશવંતભાઈએ પરિચયની ધૂણી ધખાવીને મૂંગા મૂંગા ‘પરિચય પુસ્તિકા’ અને ‘ગ્રંથ’નું કામ ધપાવ્યે રાખ્યું ન હોત તો પરિચય ટ્રસ્ટનો આટલો વિકાસ શક્ય બન્યો ન હોત. પાયાના પથ્થર થવાની વાત કવિતાઓમાં વાંચી છે પણ અહીં મેં નજરે નિહાળી છે. (‘પરિચય પુસ્તિકા’ની સંસ્કારયાત્રા 300મી પરિચય પુસ્તિકાના પ્રકાશન પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ ‘સુવિનર’માં.)

યશવંતભાઈ એટલે સારાસાર વિવેકની, નખશિખ પ્રામાણિકતાની મૂર્તિ. તેમના જીવનવ્યવહારમાં સો ટયના સોનાનો ચળકાટ ઝગમગે. ઈમાનદારી અને બેઈમાની વચ્ચેની ખૂબ જ નાજુક, પાતળી રેખાની ઊંડી સમજ. અને તે પ્રમાણેનું વર્તન, સ્વાભાવિક. નાની કે મોટી લાલચને વશ ન થાય. આવી વ્યક્તિ પરિચય ટ્રસ્ટ અને ‘ગ્રંથ’ સાથે જોડાઈ તેથી એ બંનેની પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. ‘પરિચય પુસ્તિકા’ અને ‘ગ્રંથ’નો ઉપયોગ તેમણે અંગત લાભાલાભ માટે, અંગત ઋણ ઉતારવા માટે કે અંગત વેર વાળવા માટે કર્યો નહિ જ. પોતે લખતી વખતે જે લાગે તે જ લખે. ભલભલા ચમરબંદીની પણ શેહશરમમાં ન જ આવે. ‘ગ્રંથ’ના પહેલા જ અંકમાં ‘સંસ્કૃતિ અને સપ્લિમેન્ટ’ નામના લેખમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

સંસ્કૃતિમાં ઘણી ખામીઓ છે, તેમાં વ્યવસ્થા નથી. તેની નોંધો અછડતી હોય છે, તેના અંકો ઘણી વાર વર્ષોવર્ષ ભરાતી પરિષદોના સાવ નકામા અહેવાલોથી ભર્યા હોય છે. કેટલીક વાર કેવળ વિષયવૈવિધ્યને ખાતર અપાયા હોય તેમ સાહિત્યેતર વિષયોની માહિતીની યાદીઓ જેવા લેખ પણ છપાય છે. તેમાં નિયમિતપણે સમીક્ષાઓ આવતી નથી. આવું આવું ઘણું ‘સંસ્કૃતિ’ સામે કહેવાનું છે. (‘ગ્રંથ’, જાન્યુઆરી, 1964)

1960ના દાયકામાં કોઈ નવા માસિકના તંત્રી માટે ઉમાશંકરના ‘સંસ્કૃતિ’ અંગે આમ લખવું એ કેટલું કપરું કામ હતું તેનો ખ્યાલ આજે આપણને કદાચ ન આવે. અને વળી એ વખતે ઉમાશંકર પરિચય ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી પણ હતા. અલબત્ત, એ જ લેખમાં ‘સંસ્કૃતિ’નાં જમા પાસાંની વાત કરીને તેને દીર્ઘાયુ પણ ઇચ્છ્યું છે. પહેલા વર્ષના ત્રીજા અંક(માર્ચ 1964)માં કનૈયાલાલ મુનશીની નવલકથા ‘કૃષ્ણાવતાર’, ખંડ 1, ‘મોહક વાંસળી’ના અવલોકનનું મથાળું યશવંતભાઈ આપે છે : ‘કથા ખરી, નવલકથા નહિ.’ અને તેમાં લખે છે : ‘આ કૃતિ મુનશીની અન્ય નવલકથાઓની તુલનામાં અતિશય નીચી પાયરીએ મૂકવી પડે તેવી બની છે. અનંતરાય રાવળના પુસ્તક ‘તારતમ્ય’ને દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર અપાયો ત્યારે લખેલા લેખનું મથાળું હતું : ‘અકાદમીના ઇનામ માટે પસંદગીનું કેરિકેચર’. અને તેમાં લખેલું :

વિવેચન માટે ઇનામ આપવું હોય તો પણ તે ન આપવા જેવી કૃતિને આપ્યું છે એ મારે ખાસ કહેવું છે. કલ્પનાશક્તિને ગમે તેટલી ખેંચીતાણીને વિચારીએ તો પણ આ ઇનામ ‘તારતમ્ય’ જેવી કૃતિને કેવી રીતે આપી શકાય તે બુદ્ધિમાં ઊતરે તેવું નથી. (‘ગ્રંથ’, ડિસેમ્બર, 1974)

તો બીજી બાજુ, જે વખતે ‘લોકપ્રિયતા વિશેષણ સાહિત્યિક ગાળની જેમ વપરાતું હતું તે વખતે સારંગ બારોટની બે નવલકથા ‘સૂર્યમુખી અને ‘ચંદ્રગ્રહણ વિશે લખેલા પાંચ પાનાંના અવલોકનને આરંભે જ યશવંતભાઈ બેઠક લખે છે :

સૂર્યમુખી વાંચતાં મને રસ પડ્યો. એમાં કશું નવું નથી. પ્રસંગો આપણને અનેક વાર ભટકાઈ ગયેલા છે. પાત્રો પણ કંઈ જુદી જાતનાં નથી. પણ પુસ્તક બંધ કરીને એને વિશે જેમ વિચાર કરતો ગયો તેમ લાગ્યું કે લેખક દેખાય છે તે કરતાં વધુ ઊંડા છે. એમણે સાધારણ પાત્રો ને સાધારણ પ્રસંગો પાસેથી અસાધારણ કામ કઢાવ્યું છે. (‘ગ્રંથ’, ફેબ્રુઆરી, 1964)

તેવી જ રીતે કોઈ સાવ નવાસવા કે અજાણ્યા લેખકની કૃતિમાં દૈવત દેખાય તો તેને આવકારતાં તેઓ અચકાયા નથી. તેમનાં આવાં બેધડક લખાણોને કારણે કેટલાક સાહિત્યકારોને મન યશવંતભાઈ અળખામણા પણ થઈ પડ્યા હતા. પણ તેમની પ્રામાણિકતાની જે શાખ હતી તેને કારણે ઘણાખરા લેખકો જાહેરમાં બહુ બોલતા-લખતા નહોતા. અલબત્ત, કેટલાક લેખકોએ ‘ગ્રંથ’માં પત્રો લખીને કેટલીક ફરિયાદો કરી હતી ખરી. યશવંતભાઈએ એ પત્રો છાપવાની સાથોસાથ તેનો જડબાતોડ જવાબ પણ આપ્યો હતો. એક જાણીતા અને લોકપ્રિય લેખકના કોઈ પણ પુસ્તક અંગે ‘ગ્રંથ’માં અવલોકન છપાય કે તરત એ લેખકનો અવલોકન કરતાં બમણો લાંબો પત્ર આવ્યો જ હોય. પણ યશવંતભાઈએ એ લેખકનાં પુસ્તકોનાં અવલોકન છાપવાનું ક્યારેય બંધ ન કર્યું અને એ લેખકના પત્રો છાપવાનું પણ બંધ ન કર્યું.

સાહિત્ય, વિવેચન, પત્રકારત્વ, સંપાદન, પુસ્તક પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રોના વ્યવહારની આંટીઘૂંટી કે તેના રાજકારણથી યશવંતભાઈ પરિચિત કે સભાન નહોતા એવું તો નહોતું જ. અમુક વાત જાહેરમાં લખવા-બોલવાથી કેવાં સારાં કે માઠાં પરિણામ આવી શકે તે યશવંતભાઈ સારી પેઠે જાણતા. બીજું કોઈ અમુક વાત લખવા કે બોલવા માગતું હોય તો તેના સંભવિત પરિણામથી તેઓ મૈત્રીભાવથી તેને ચેતવતા પણ ખરા. આ લખનારને એનો જાતઅનુભવ છે. પણ પોતે તો જે લાગે તે જ લખે-બોલે. ‘પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી વળતી લેવું નામ જો ને’ એ શીખ તેમની રગોમાં વહેતા લોહીમાં અને કલમમાં વહેતી શાહીમાં ઘોળાઈ ગઈ હતી. તો બીજી બાજુ ગ્રંથાવલોકનનું માસિક શુષ્ક ન બની જાય તે માટે તેઓ બનતા પ્રયત્નો કરતા. ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી, મરાઠી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓનાં - અને ક્યારેક બીજી ભાષાઓનાં પણ - પુસ્તકો કે લેખકો વિશે પણ લખાવતા. જરૂર પડે તો એવા લેખોના પોતે અનુવાદ કરતા. વચમાં કેટલોક વખત ગ્રંથસાર દ્વારા કેટલાંક કલાસિક પુસ્તકોને સંક્ષેપમાં મૂક્યાં. ડાયરી, પત્ર વગેરેનાં ફોર્મેટ પણ નાણી જોયાં. વાર્ષિક સમીક્ષાઓ કરી-કરાવી. પશ્ચિમના કાવ્યશાસ્ત્ર અંગેની લેખમાળા છાપી. હાસ્ય-કટાક્ષ મંડિત રઘુવીર ચૌધરીની ‘વિશાખાનંદની ડાયરી છાપી. સંક્ષિપ્ત અવલોકનો તો લગભગ દરેક અંકમાં હોય જ - બીજાનાં લખેલાં, તેમ જ પોતે પણ લખેલાં. 1964થી પહેલાં ત્રણેક વરસ ‘ગ્રંથનો અંક સરેરાશ 80 પાનાં(જાહેરખબરનાં પાનાં અલગ)નો રહેતો. પછી ધીમે ધીમે પાનાં ઘટતાં

ગયાં. પાછલાં વર્ષોમાં તો ક્યારેક 38 પાનાંનો અંક પણ જોવા મળે. પણ થોડા વખત પહેલાં એક મિત્ર પાસે ગણતરી કરાવી તો 1964ના જાન્યુઆરીથી 1986ના એપ્રિલ-જૂન સુધીના અંકોમાં બધું મળીને લખાણનાં કુલ 16,743 પાનાં છપાયાં હતાં.(જાહેરખબરનાં 1614 પાનાં અલગ) આ આંકડાઓ જોતાં ખ્યાલ આવે કે ‘ગ્રંથ’ દ્વારા યશવંતભાઈએ કેટલું ગંજાવર કામ કર્યું હતું.

1964થી 1986 સુધીમાં ‘ગ્રંથના કુલ 270 અંક પ્રગટ થયા. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં ‘ગ્રંથ’નું પ્રકાશન એક વિરલ ઘટના હતું. તેનું સંપાદન એ યશવંતભાઈની કારકિર્દીનો પણ સુવર્ણ-કાળ. શરૂઆતથી જ ‘ગ્રંથ અને તેના તંત્રીની જે છાપ પડી તે એક નિખાલસ, નિર્ભીક, તટસ્થ સામયિક અને તંત્રીની ઊભી થઈ. કોઈ જૂથ કે વાદ સાથે ન તો ક્યારેય યશવંતભાઈ જોડાયા, ન ‘ગ્રંથ’ જોડાયું. યશવંતભાઈને મન મહત્વ વ્યક્તિનું નહિ, લખાણનું જ રહેતું. ‘ગ્રંથ’ પુસ્તકોને વરેલું માસિક હતું, પણ માત્ર સાહિત્યને વરેલું નહોતું. સાહિત્ય ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરા-તત્વ, ધર્મ-તત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણ જેવા અનેક વિષયોને લગતાં પુસ્તકોને માટે ‘ગ્રંથ’માં હંમેશાં જગ્યા રહેતી. દરેક વિષયનાં પુસ્તક વિશે લખવા માટે એ ક્ષેત્રના કોઈ જાણકારની પસંદગી યશવંતભાઈ કરતા. ક્યારેક અન્ય ભાષામાં અવલોકન લખાવી જાતે તેનો અનુવાદ પણ કરતા. લખવાનો બહુ મહાવરો ન હોય તેવા જાણકારે લખેલા અવલોકનને સુધાર-વા-મઠારવા પાછળ પુષ્કળ સમય આપતા. લગભગ બાવીસ વર્ષના ગાળામાં ગ્રંથમાં આશરે દસ હજાર પુસ્તકોનાં અવલોકનો પ્રગટ થયાં. પુસ્તક-સમીક્ષા-નું યશવંતભાઈએ કરેલું આ કામ આપણી ભાષામાં તો અપૂર્વ અને અદ્વિતીય કહી શકાય તેવું છે. યશવંતભાઈના નિકટના સાથી ચંદ્રકાન્ત શાહે યોગ્ય જ કહ્યું છે : ઓસરીમાં ઘોડો દોડાવવો કઠણ છે જ. પણ ‘ગ્રંથ’ના સંપાદકે તો અગાસીમાં ઘોડો દોડાવ્યા જેવી અદ્ભુત કામગીરી કરી છે.

આજની દૃષ્ટિએ તો ‘ગ્રંથ’ના તંત્રી ઘણું ઝીણું કાંતતા. લખાઈને આવેલા અવલોકનમાં તંત્રી કેટલી કાપકૂપ, કેટલા સુધારાવધારા કરી શકે તે અંગે સતત સાવધ રહેતા. સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશે જ્યાં કોઈ શબ્દની વૈકલ્પિક જોડણી (જેમ કે નહિ અને નહીં) સ્વીકારી હોય ત્યાં પ્રકાશનમાં એકવાક્યતા જળવાય તે માટે અવલોકનકારની જોડણીમાં તંત્રી ફેરફાર કરી શકે? અંગ્રે-જીમાં જેને ‘હાઉસ સ્ટાઈલ’ કહે છે તે માટે લખાણમાં તંત્રી ફેરફાર કરી શકે ? તો બીજી બાજુ લેખક પોતાના નામની જોડણી જે રીતે કરતા હોય (જેમ કે

જયંત અથવા જયન્ત) તે જ રીતે છાપવાનો આગ્રહ રાખતા. આથી જ તેઓ કાયમ ‘નેહરુ’ નહિ, ‘નેહરુ’ જ લખતા.

‘ગ્રંથના વિશેષાંકોએ પણ એ વખતે જુદી ભાત પાડી હતી. 1964ના મે મહિનામાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું અવસાન થયું તે પછી પ્રગટ કરેલો વિશેષાંક તે ‘ગ્રંથ’નો પહેલો વિશેષાંક. પછીથી તેમાંની સામગ્રી ‘નેહરુ શું કહી ગયા? નામથી ગ્રંથસ્થ કરેલી. ત્યાર બાદ વિનોબા ભાવે, કવિ કાન્ત, ગાંધીજી, બળવંતરાય ઠાકોર, શરદબાબુ, કનૈયાલાલ મુનશી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, જેવા સાહિત્યકારો વિશે ખાસ અંકો પ્રગટ કર્યા. સાધારણ રીતે આપણું વિવેચન, આપણાં સામયિકો, બાળસાહિત્ય પ્રત્યે ભાગ્યે જ ધ્યાન આપે છે. પણ બાળ-સાહિત્ય અંગેનો વિશેષાંક કેટલોક વખત દર વર્ષે યશવંતભાઈ પ્રગટ કરતા. આ વિશેષાંકોમાં યશવંતભાઈએ અવલોકનો ઉપરાંત બાળસાહિત્યને લગતી કેટલીક સમસ્યાઓની ચર્ચા વ્યવસ્થિત રીતે કરી. આટલી સાતત્યપૂર્ણ રીતે બાળસાહિત્યની ચર્ચા આપણા બીજા કોઈ સામયિકે ભાગ્યે જ કરી હશે.

‘ગ્રંથ’ના તંત્રી તરીકે યશવંતભાઈ અવારનવાર પુસ્તક-સમીક્ષા લખતા. તો ‘કિતાબી દુનિયા’ અને ‘ટાંગણપોથી’ નામની તેમની બે (અનિયમિત) કટારોમાં સાહિત્યિક પ્રવાહો, ઘટનાઓ, પ્રશ્નો, વગેરે વિશે નિખાલસ ચર્ચા કરતા. સાહિત્યકારો, પ્રકાશકો, વગેરેને સ્પર્શતી કેટલીયે વાતો વિશે અહીં યશવંતભાઈએ મૌલિક અને એ વખતે નવા લાગે તેવા વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. ‘ગ્રંથનું બીજું એક મહત્વનું અને જીવતુંજાગતું અંગ હતું ‘વાચકોના પત્રો’ વિભાગ. ‘ગ્રંથ’માં પ્રગટ થયેલી સામગ્રી વિશે, કોઈ સાહિત્યિક ઘટના કે વાદવિવાદ વિશે લખાયેલા વાચકો(જેમાં લેખકોનો પણ સમાવેશ થતો)ના પત્રો છપાતા. જુદાં જુદાં રસ, રુચિ, મત, ગમાઅણગમા ધરાવતા વાચકોના પત્રો દ્વારા વિચારોનો જાણે કે મેળો ભરાતો. જેમ અન્ય લખાણોની બાબતમાં તેમ પત્રોની બાબતમાં પણ સંપાદકીય કાતર પત્રો ઉપર પણ ફરતી રહેતી, અલબત્ત, પૂરેપૂરા વિવેકપૂર્વક. યશવંતભાઈ જેટલા લેખકના અધિકારો વિશે જાગૃત હતા તેટલા જ સંપાદકના અધિકાર અને કર્તવ્ય વિશે પણ જાગૃત હતા. હા, એક નિયમ અચૂક રીતે પાળતા : કોઈ પણ લખાણમાં ‘ગ્રંથ’ના તંત્રીનાં વખાણ કોઈએ કર્યા હોય તો તેના પર અચૂકપણે સંપાદકીય કાતર ફેરવતા જ. તો બીજી બાજુ ‘ગ્રંથ’ના તંત્રીની ઉગ્ર ટીકા કરતા જેટલા પત્રો ‘ગ્રંથ’માં છપાયા છે તેટલા બીજા કોઈ સામયિકમાં ભાગ્યે જ છપાયા હશે. અંક પ્રગટ થયા પછી લેખકને પુરષ્કારની રકમ, અંકની નકલ, ઓફિસિન્ટ્રસ

વગેરે સમયસર મળે તેની ચીવટ રાખતા. લેખકના કૉપીરાઈટનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર અને આદર કરતા. પુસ્તકના અને પત્રકારત્વના જગતમાં પહેલું અને મોખરાનું સ્થાન લેખક-પત્રકારનું જ છે એ વાત ‘ગ્રંથ’ અને યશવંતભાઈએ પહેલેથી જ સ્વીકારેલી.

પુસ્તક-સમીક્ષાના સામયિકની એક મોટી મર્યાદા એ કે દરેક પુસ્તક માટે યોગ્ય સમીક્ષક શોધવા-મેળવવા પડે. વણમાગેલી સમીક્ષાઓ ‘ગ્રંથ’માં ન છાપવાનો તંત્રીનો આગ્રહ રહેતો. તો બીજી બાજુ પુસ્તક મોકલીને સમીક્ષા માટે આમંત્રણ આપ્યા પછી તંત્રી લગભગ બંધાઈ જાય. પણ આ રીતે મળેલી સમીક્ષાઓ પર પણ સંપાદકની કાતર તો ફરે જ. વળી જરૂર લાગે તો યશવંતભાઈ એ પુસ્તક જાતે વાંચી જાય. મિત્રો કે જાણકારો સાથે ચર્ચા કરે. માહિતી શંકાસ્પદ લાગતી હોય તો સંદર્ભ ગ્રંથો ઉથલાવે. (એ વખતે ગૂગલ-મહાશયનો જન્મ નહોતો થયો.) સાચી વાત ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાંથી જાણવા મળે તો અચૂક સ્વીકારે. આવો એક અંગત અનુભવ કાયમ યાદ રહ્યો છે. આ લખનારે યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે પરિચય ટ્રસ્ટમાં લગભગ બે વર્ષ કામ કર્યું. ‘ગ્રંથ’નાં અને ‘પરિચય પુસ્તિકા’નાં છેવટનાં પ્રૂફ પોતે તપાસ્યા પછી મને જોવા આપે, એક કરતાં બે ભલા એ ન્યાયે. એક વાર મરાઠી સર્જક અને વિવેચક વિન્દા કરંદીકરના એક પુસ્તક ‘અમૃતાનુભવ’નું અવલોકન છાપવા માટે તૈયાર થઈ ગયું હતું. એ પુસ્તક પર અનુવાદક તરીકે ‘વિન્દા કરંદીકર’ નામ છાપ્યું હતું અને પ્રસ્તાવનાની નીચે ગો. વિ. કરંદીકર નામ છાપ્યું હતું. એટલે ગુજરાતીભાષી અવલોકનકારે લખેલું કે પ્રસ્તાવનાકારે જાણે કે ‘વિન્દા કરંદીકર’ના ખોળિયામાં પ્રવેશ કરીને લખી હોય એ રીતે પ્રસ્તાવના લખી છે. આ વાંચીને હું ચોંક્યો. તરત યશવંતભાઈ પાસે જઈને કહ્યું : યશવંતભાઈ, હકીકતમાં આ બંને એક જ છે. સર્જનાત્મક લખાણો માટે તેઓ ‘વિન્દા કરંદીકર’ ઉપનામ વાપરે છે. વિવેચનાત્મક કે અન્ય લખાણો માટે મૂળ નામ ગોવિંદ વિનાયક કરંદીકરનું આઘાક્ષરોવાળું રૂપ ગો. વિ. કરંદીકર વાપરે છે. યશવંતભાઈએ તરત કહ્યું : સારું થયું, તમે મારું ધ્યાન દોર્યું. આ વાતની મને પણ ખબર નહોતી. અને ફાઇનલ પ્રૂફમાં તરત જરૂરી સુધારો કરી લીધો. પછી કહે : તમે અવલોકનકારની તો ખરી જ, પણ મારીયે આબરૂ બચાવી લીધી.

તંત્રી તરીકે યશવંતભાઈ નીડર અને પ્રામાણિક. છતાં ‘ગ્રંથ’માં જૂથબંધી ચાલે છે એવી ગેરસમજણ ફેલાયેલી - બલકે ફેલાવવામાં આવેલી. એ દૂર

કરવા માટે તેમણે જે લખેલું તે જોઈએ :

કેટલાક મિત્રો સાથેની વાત ઉપરથી એમ લાગે છે કે ‘ગ્રંથ’ વિશે એક ખોટી માન્યતા પ્રચલિત બની છે. ‘ગ્રંથ’નું લેખકમંડળ નક્કી જ હોય છે અને તેમાં બહારના કોઈને પ્રવેશવાનો અવકાશ નથી એવી છાપ કેટલાક નવા વિવેચકોના મન પર પડી છે. આ છાપ નિર્મૂળ કરવા આ નોંધ લખવાની જરૂર પડી છે.

‘ગ્રંથ’ સર્વ વિવેચકોને એમની ઇચ્છા મુજબ ગ્રંથાવલોકનો મોકલી આપવાનું ખુલ્લું આમંત્રણ નથી આપતું એ સાચું છે. અમારી પાસે અવલોકન માટે આવતાં પુસ્તકો અમે જુદા જુદા વિવેચકોને મોકલીને તેમની પાસે અવલોકનો લખાવીએ છીએ તે પણ સાચું છે. આ રીતે અવલોકનો લખનારા વિવેચકોની એક યાદી અમે રાખીએ છીએ તે પણ સાચું છે. પણ આ યાદી કોઈ બંધ યાદી નથી. એમાં ઉમેરા માટે કાયમ અવકાશ ઊભો જ છે. એટલું જ નહિ અમે એમાં ઉમેરો કરવા માટેનાં નામ હંમેશાં શોધ્યાં જ કરીએ છીએ. મિત્રો આવાં નામો સૂચવે છે, કેટલાક વિવેચકો સામેથી લખવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે, અમે પણ અધ્યાપક-લેખક-પ્રકાશક-પત્રકાર મિત્રોને નવાં નામ સૂચવવાની વિનંતી કરીએ છીએ. આ રીતે અમારી યાદીમાં નામ ઉમેરાતાં જાય છે. કામકાજની વ્યવસ્થા પૂરતી એક ચોક્કસ યાદી છ-બાર મહિના પૂરતી ચલાવી પછી બીજી મુદત માટે નવી યાદી બનાવીએ એવું પણ બને છે.

ટૂંકમાં, ‘ગ્રંથ’ આ બાબતમાં ક્લોઝડ શોપ નથી. એ નવા લેખકોની શોધ સતત કર્યાં કરે છે. એટલે કોઈ પણ નવા વિવેચકને, અવલોકન લખવા ઇચ્છનારને અમે આવકારીએ છીએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતે ‘ગ્રંથ’માં અવલોકન લખવા ઇચ્છે છે એવું અમને જણાવવામાં કદીયે સંકોચ ન રાખે એટલી વિનંતી મારે એમને કરવાની છે. (‘ગ્રંથ’, નવેમ્બર, 1978)

યશવંતભાઈને પોતાને વિશે લખવા-બોલવાનું જ્ઞાવતું નહિ. એમનાં લખાણોમાં વાચકને ‘હું’ ભાગ્યે જ જોવા મળે. ‘ગ્રંથ’ જેવા સાહિત્યિક માસિકનું તંત્રીપદ સંભાળવાની યશવંતભાઈની સજ્જતા વિશે સાહિત્યનાં અમુક વર્તુળોમાં પ્રગટ-અપ્રગટ ગુસપુસ ચાલ્યા કરતી. યશવંતભાઈ તેનાથી અજાણ હતા એવું તો નહોતું જ. છતાં એ અંગે તેઓ કદીય જાહેર ચર્ચામાં ઊતર્યા નહોતા - જ્યાં સુધી ‘ગ્રંથ’ ચાલતું હતું ત્યાં સુધી. પણ 1995માં રમણ સોની સંપાદિત ત્રિમાસિક ‘પ્રત્યક્ષના સામયિક સંપાદક વિશેષાંકમાં

લખેલા લેખમાં યશવંતભાઈએ તેમની લાક્ષણિક નિખાલસતા અને સચ્ચાઈ-પૂર્વક લખ્યું હતું :

‘ગ્રંથ’નું સંપાદન કરવાની મારી લાયકાત શી હતી એવો પ્રશ્ન મેં મને પોતાને ઘણી વાર પૂછ્યો છે. હું ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ વાચનનો દાવો કરી શકું તેમ નથી. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત લઈને બી.એ. થયો હોવા છતાં મેં સંસ્કૃત પુસ્તકો ગણ્યાગાંઠ્યાં જ વાંચ્યાં છે. મારી જાતને પ્રમાણપત્ર આપવાનું હોય તો હું આમ આપું : આ માણસને પુસ્તકો વિશે જાણવામાં ખૂબ રસ છે. બીજું બધું પડતું મૂકીને એ પુસ્તકો વિશેની માહિતી તરત હાથમાં લે છે. એને લીધે પુસ્તકો પરત્વેની વિવેકશક્તિ એનામાં કદાચ ખીલી પણ હોય. પણ એ પુસ્તકપ્રેમી છે એમ તો હું વિનાસંકોચ કહી શકું. (આ આખો લેખ આ પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ-1માં મૂક્યો છે.)

મર્યાદિત સાધન-સગવડ હોવા છતાં, તંત્રીપદ ઉપરાંત વહીવટી કામોમાં પણ સારો એવો સમય આપવો પડતો હોવા છતાં, યશવંતભાઈ લગભગ એકલે હાથે આટલું બધું અને આટલું સમૃદ્ધ કામ કઈ રીતે કરી શક્યા હશે ? આ સાધના અને સિદ્ધિ તેમની મનોવૃત્તિ અને વર્તનનું સીધું પરિણામ છે એમ મને લાગે છે. કોઈ પણ સારું કામ થતું હોય તો તેના પાયામાં દટાઈ રહેવા માટે યશવંતભાઈ પહેલા તૈયાર થઈ જાય. પોતાને જશ મળે કે ન મળે, ક્યારેક પોતાની મહેનતનો જશ બીજું કોઈક ખાટી જાય તો પણ પ્રસન્ન ચિત્તે, સાક્ષીભાવે તે જોયા કરવાની વૃત્તિ યશવંતભાઈમાં સહજ હતી. આટલાં વર્ષોમાં સાથીદારો સાથે મતભેદ થયા જ ન હોય એવું તો ન બને. પણ છેવટે પોતાની જાત કરતાં સંસ્થાને આગળ મૂકીને મન સાથે સમાધાન કરી લે. વસંતબહેને એક પ્રસંગની વાત કરી છે. પરિચય ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટીએ એક વખત વાડીભાઈને કહ્યું કે આપણે યશવંતભાઈને એમની જવાબદારીના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું વેતન આપીએ છીએ. વેતન વધારવું જોઈએ. વાડીભાઈએ કહ્યું કે વાત સાચી છે પણ એ સ્વીકારશે નહીં. તમે પૂછો તો ખરા, ટ્રસ્ટીએ આગ્રહ જારી રાખતાં કહ્યું અને અંતે વાડીભાઈએ યશવંતભાઈને પૂછ્યું, પણ યશવંતભાઈએ કંઈ જ જવાબ આપ્યો નહીં. બીજે દિવસે એ સંબંધિત ટ્રસ્ટી પાસે પહોંચી ગયા અને એ દિશાનો વિચાર માંડી વાળવા એમને સમજાવવા લાગ્યા. ટ્રસ્ટીએ કહ્યું, આટલા ટૂંકા પગારમાં તમે ઘરસંસાર ચલાવી જ કેમ શકો ? વળી તમે માગો છો ક્યાં ? આ તો અમે સામે ચાલીને આપવા માગીએ છીએ. તમે આટલું કરો છો તો તમારી મુશ્કેલીની ચિંતા રાખવાની

અમારી ફરજ ખરી કે નહીં ? યશવંતભાઈનો જવાબ હતો : પરિચયમાં જોડાતાં પહેલાં કરવો જોઈએ એટલો બધો વિચાર મેં કરી લીધો છે. પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો ક્યાસ કાઢ્યા પછી જ મેં પગલું ભર્યું છે. મને જે મળે તેમાંથી ઘર ચલાવતાં મારાં કુટુંબીઓને બરાબર ફાવે છે. તમારે ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ જ નથી. જો આર્થિક મુશ્કેલીને મુશ્કેલી ગણી હોત તો પરિચય સાથે જોડાયો જ ન હોત. અને ત્યાં વાત પૂરી થઈ. એમનામાં પોતાની જાતને ભૂંસી શકવાની ગજબની તાકાત હતી. એમનો 'હું કોઈને કદીયે વાગતો નહિ. યશવંતભાઈ પડદાની આગળ રહીને નહિ, પણ પડદાની પાછળ રહીને કામ કરનારા વિરલ કસબી હતા.

'ગ્રંથ' જેવા એક અસાધારણ માસિકનાં બીજ યશવંતભાઈએ વાવ્યાં અને વર્ષો સુધી એકાગ્ર ચિત્તે તેનું પાલન, પોષણ, સંવર્ધન કર્યું. પણ એ જ 'ગ્રંથ'ને નિમિત્તે તેમણે પારાવાર મનોવેદનામાંથી પસાર થવું પડ્યું, અને તે પણ એક નહિ, બે વાર. યશવંતભાઈ કોઈ ધર્મ કે પંથમાં માનતા નહિ. નાસ્તિક નહિ તોય નિરીશ્વરવાદી હતા. છતાં જૈન ધર્મનો અપરિગ્રહનો સિદ્ધાંત તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. જે 'ગ્રંથ' માટે પોતે આટલો મોટો ભોગ આપ્યો હતો તે 'ગ્રંથ'નું સંપાદન કશા કારણ વગર તેમના હાથમાંથી આંચકી લઈને નિરંજન ભગતને સોંપાયું, ત્યારે કોઈએ કાચો નખ ઉતરડી લીધો હોય એવી વેદના તેમને થઈ હતી. શરૂઆતથી જ 'ગ્રંથ'નું પાલન-પોષણ યશવંતભાઈએ એકનિષ્ઠાથી કર્યું હતું. તેમના તંત્રીકર્મમાં કશી ઊણપ રહી હોય એવું નહોતું, કે તેમના અંગે વ્યાપક ફરિયાદો મળી હોય એવું પણ નહોતું. છતાં અમુક વ્યક્તિઓને રાજી રાખવા ખાતર 1976માં 'ગ્રંથ'નું તંત્રી-પદ નિરંજન ભગતને સોંપવાનો અને તેનું સંપાદકીય કાર્યાલય અમદાવાદ ખસેડવાનો કોઈ રીતે યોગ્ય ન ઠેરવી શકાય એવો નિર્ણય પરિચય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ લીધો. (જોકે લવાજમ, જાહેરખબર, વહીવટ, વગેરેનો ભાર તો યશવંતભાઈને માથે જ રખાયો હતો.) એ વખતે આ લખનાર પરિચય ટ્રસ્ટમાં યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે કામ કરતો હતો. એટલે એ દિવસ બરોબર યાદ છે. સવારથી યશવંતભાઈ અસ્વસ્થ હતા જ, પણ એ અસ્વસ્થતા ઓછામાં ઓછી પ્રગટ થાય એવો મરણિયો પ્રયત્ન કર્યો. ઓફિસમાં અમે જે ત્રણ-ચાર જણ કામ કરતા હતા તે બધાંને ખબર તેમણે આપી જ હતી કે સાંજની મિટિંગમાં શું થવાનું છે. મારી સાથેની વાતચીતમાં મને કહ્યું કે તમે નોકરીની ચિંતા કરશો નહિ. આપણે બાળસાહિત્યનું માસિક શરૂ કરવાના

છીએ એટલે કામ તો વધવાનું છે. બીજે દિવસે ઓફિસમાં આવ્યા ત્યારે જાણે સક્ષાત્ નીલકંઠ જોઈ લો. પણ એ વિષને તેમણે કંઈથી નીચે હૃદયમાં ઊતરવા દીધું નહોતું. 1977ના જાન્યુઆરીથી તંત્રીપદ સંભાળનાર નવા તંત્રીને શું શું મોકલવું, કેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી એ બધું વિચારવા-કરવાનું તેમણે એક-બે દિવસમાં જ શરૂ કર્યું.

નવા તંત્રીએ તૈયાર કરેલો પહેલો અંક જોઈને જ ઘણાંને લાગેલું કે આ સંઘ કાશીએ પહોંચે તેમ નથી. ‘ગ્રંથ’ શરૂ થયું ત્યારથી એક જ ‘લોગો’ વપરાતો હતો જે તેની આગવી ઓળખ બની ગયો હતો. માત્ર જુદું કરવા ખાતર 1977ના જાન્યુઆરીના અંક પર એક નવો, પણ તદ્દન વરવો લોગો મુકાયો. જોકે કોના કહેવાથી એ તો કોણ જાણે, પણ બીજા જ અંકથી અમદાવાદી લોગો દૂર થયો અને અસલનો ‘લોગો’ ફરી મુકાઈ ગયો. જે યશવંતભાઈએ લગભગ બાર વર્ષ સુધી ‘ગ્રંથ’ને સાચવ્યું, વિકસાવ્યું, એ યશવંતભાઈ માટે આભારના બે શબ્દો લખવાનું સૌજન્ય દાખવવાનું પણ નવા તંત્રીને જરૂરી લાગ્યું નહોતું. પણ સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ હતી કે પુસ્તક-સમીક્ષાના માસિકના તંત્રી માટે જે જાતનું ચિત્તતંત્ર અનિવાર્ય, એ જ ખૂટતું હતું, એટલે એ પ્રયોગ સદંતર નિષ્ફળ ગયો અને એક વર્ષ પછી યશવંતભાઈને ‘ગ્રંથ’નું સંપાદન પાછું સોંપવામાં આવ્યું. એ વખતે જાણે કશું જ બન્યું નહોય એમ તેમણે ‘ગ્રંથ’ ફરી પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. આથી એમના દય પર પડેલો જખમ થોડો રૂઝાયો હશે ખરો પણ એના સોળ તો હંમેશ માટે રહી ગયા હતા. 1977ના બાર અંક પર તંત્રી તરીકે નિરંજન ભગતનું નામ છપાયું હતું. પણ એ વર્ષના અંકો જોતાં વહેમ જાય છે કે હકીકતમાં ‘ગ્રંથ’ સાથેનું યશવંતભાઈનું અનુસંધાન 1978ના જાન્યુઆરી પહેલાં જ શરૂ થઈ ગયું હશે. 1977ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં યશવંતભાઈએ લખેલું વનમાળા દેસાઈના પુસ્તક ‘નરહરિભાઈ’નું અવલોકન સૌથી પહેલું છપાયું છે. (જાન્યુઆરીથી ઓગસ્ટ 1977 સુધીના અંકોમાં યશવંતભાઈએ લખેલો એક અક્ષર પણ છપાયો નહોતો.) અને તે અંકમાં નવા તંત્રીનું એક પણ લખાણ નથી. નવેમ્બરના અંકમાં પણ નવા તંત્રીએ કશું જ લખ્યું નથી એટલું જ નહિ, યશવંતભાઈએ લખેલ ‘ટાંચણપોથી સૌથી પહેલી છાપી છે. અને ડિસેમ્બરના અંકમાં તો પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી વાડીલાલ ડગલીની સહીથી પહેલે જ પાને ‘સાહિત્ય અને ગ્રંથ’ નામની નોંધ છાપી છે. તેમાં જાન્યુઆરી-1978થી યશવંતભાઈ ફરી ‘ગ્રંથ’નું તંત્રીપદ સંભાળી લેશે એવી જાહેરાત

કરી છે. તેમાં લખ્યું છે : ટ્રસ્ટીમંડળે એમ ઠરાવ્યું છે કે ‘ગ્રંથ’ના તંત્રીપદની જવાબદારી પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ એડિટર શ્રી યશવંત દોશીને ફરી વાર સોંપવી. ‘ગ્રંથ’એ શ્રી યશવંતભાઈનું સર્જન છે. એમણે આ જવાબદારી ફરી વાર ઉપાડી લેવાની તૈયારી બતાવી એ અમારે માટે આનંદનો વિષય છે. આ વાંચતાં સમજાય છે કે ભલે થોડી મોડી, પણ ટ્રસ્ટીઓને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હશે. અલબત્ત, વિદાય થતા તંત્રીની આબરૂ સાચવવા ખાતર નવા ત્રૈમાસિક ‘સાહિત્યના તંત્રીપદનું ‘ફિંગ લીફ’ તેમને પહેરાવ્યું હતું, પણ એય જોતજોતામાં કરમાઈ ગયું. ‘ગ્રંથ’ના છેલ્લા અંકમાં પ્રગટ થયેલી વાડીલાલ ડગલીની એક લાંબી મુલાકાતમાં તેમને પ્રશ્ન પુછાયો છે : પરિચય ટ્રસ્ટ દ્વારા ‘સાહિત્ય’ નામનું ત્રૈમાસિક નીકળતું હતું છતાં બંધ શા માટે થયું? તેના જવાબમાં વાડીભાઈએ કહ્યું છે :

હવે એનું કારણ એ છે કે નિરંજનભાઈ ભગત જે મારા મિત્ર છે એમને આ સોંપેલું અને એમાં ગ્રાહકો ઘટી ગયા એટલે 200 જેટલા જ થયા. અમે ‘ગ્રંથ’ ચલાવીએ છીએ. ‘ગ્રંથના 700-800 ગ્રાહકો છે. નિરંજનભાઈ જેવા મોટા કવિનું અને આવા સાહિત્યકારનું મન ભાંગી ગયું...પણ મેં મિત્રભાવે મૌન રાખ્યું. મૌન એ જ રાખેલું કે નિરંજનભાઈનું મન ન રહ્યું... મને એમ લાગે છે કે ‘ગ્રંથ’ સામયિક વીસ વર્ષથી ચાલે છે. યશવંત દોશી જેવો એક સાચો બ્રાહ્મણ ચલાવે છે, જેને વિદ્યા સિવાય કોઈ વ્યસન નથી. કોઈ એનો મિત્ર નથી. આજે ‘ગ્રંથ’માં લેખ ગમે તે આવતો હોય, મને લાગે છે કે ચાલી શકે. જો નિરંજનભાઈને હોંશ હોત તો ‘સાહિત્ય’ પણ ચાલત. (‘ગ્રંથ’, એપ્રિલ-મે-જૂન, 1986)

તંત્રીપદ ફરી યશવંતભાઈને સોંપવાનો નિર્ણય લેવાનું સહેલું તો નહિ જ બન્યું હોય. પણ એક અઘરો પણ સાચો નિર્ણય લેવા માટે વાડીભાઈને દાદ આપવી ઘટે.

‘ગ્રંથ’ને કારણે યશવંતભાઈને બીજો મોટો આઘાત લાગ્યો તે વાડીલાલ ડગલીના અવસાન પછી. 1985ના ડિસેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે વાડીભાઈનું અવસાન થતાં યશવંતભાઈને મળતાં તેમનાં ઓથ અને પીઠબળ દૂર થયાં અને વાડીભાઈના અવસાન પછી માત્ર ત્રણેક મહિનામાં જ પરિચયના તે વખતના ટ્રસ્ટીઓએ ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનો નિર્ણય લીધો. એ વખતે ટ્રસ્ટીઓમાં આપણા બે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો પણ હતા છતાં, બલ્કે હકીકતમાં તો એ બે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારોના આગ્રહને કારણે જ આ નિર્ણય લેવાયો હતો. આ

નિર્ણયથી યશવંતભાઈના મનમાં અરેરાટી થઈ હતી ને કોઈ નિકટના સ્વ-જનને ગુમાવ્યું હોય એવી વેદના તેમણે અનુભવી હતી. પરિચય ટ્રસ્ટ ‘ગ્રંથ’ ન ચલાવે તો કાંઈ નહીં, હું મારી જાતે, મારા જોખમે ‘ગ્રંથ’ ચાલુ રાખીશ એવું પણ થોડો વખત તેમણે વિચાર્યું અને કેટલાક મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં કહ્યું પણ ખરું. પણ તેમના કેટલાક નિકટના અને સાચા મિત્રોએ તેમને સલાહ આપી કે કોઈ સંસ્થાના પીઠબળ વગર ‘ગ્રંથ’ જેવું માસિક ચલાવવું અશક્ય નહીં તો પણ અઘરું છે અને તેથી એવો વિચાર માંડી વાળો. છેવટે યશવંતભાઈ એ વાત સાથે સહમત થયા અને ‘ગ્રંથ’ના આયુષ્ય પર હંમેશને માટે પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું.

‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાના નિર્ણયની પ્રક્રિયા પણ જરા વિગતે જોવા જેવી છે. ‘ગ્રંથ’નો અંક દર મહિનાની 26મી તારીખે પ્રગટ થતો. એટલે ડિસેમ્બર, 1985ના અંકમાં યશવંતભાઈએ વાડીભાઈને અંજલિ આપતું લખાણ પ્રગટ કર્યું છે. સાથોસાથ ફેબ્રુઆરી, 1986નો અંક વાડીભાઈ સ્મૃતિઅંક તરીકે પ્રગટ થશે એવી જાહેરાત કરી છે. જાન્યુઆરી 1986ના અંકમાં યશવંતભાઈએ કશું લખ્યું નથી. અંકનો આરંભ સંક્ષિપ્ત અવલોકનોથી થયો છે. (આવાં સંક્ષિપ્ત અવલોકનો ‘ગ્રંથના નિયમિત ભાગરૂપ હતાં, પણ આ રીતે તે સૌથી પહેલાં છપાયાં હોય એવું અગાઉ ભાગ્યે જ બન્યું હશે.) લાગે છે કે તે વખતે ચર્ચા-વિચારણા ચાલી રહી હશે, પણ ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો નહિ હોય. ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પણ યશવંતભાઈએ કશું લખ્યું નથી અને અંકની શરૂઆત સંક્ષિપ્ત અવલોકનોથી થઈ છે. પણ એ અંકમાં અનુક્રમની બાજુમાં એક ‘ખાસ સૂચના છાપી જણાવ્યું છે કે વાડીલાલ ડગલી સ્મૃતિ અંક ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ કરવાની અગાઉ જાહેરાત કરી હતી, પણ હવે નક્કી કર્યું છે કે ‘ગ્રંથ’નો એપ્રિલ-મે-જૂન ‘86નો સંયુક્ત અંક શ્રી વાડીલાલ ડગલી સ્મૃતિ વિશેષાંક રૂપે પ્રગટ કરવો. ગ્રંથે અગાઉ ઘણા વિશેષાંકો પ્રગટ કરેલા, પણ ક્યારેય તે માટે ‘સંયુક્ત’ અંકની રીત અપનાવી નહોતી. કારણ ગ્રાહકોને અને વાચકોને વર્ષના બાર અંક મળવા જ જોઈએ એવો યશવંતભાઈનો આગ્રહ રહેતો. પણ આ સંયુક્ત અંક સાથે ‘ગ્રંથ’ બંધ થશે એવી જાહેરાત એ અંકમાં કરી નથી. એવી જાહેરાત થઈ છે માર્ચના અંકમાં. એ અંકમાં ઊઘડતા પાના પહેલાં ગુલાબી રંગના કાગળની એક સ્લિપ ચોડી છે જેના પર ‘ખાસ સૂચના છાપી છે : એપ્રિલ-મે-જૂન, 1986ના વિશેષાંક સાથે ‘ગ્રંથ’નું પ્રકાશન બંધ થાય છે. હવે કૃપા કરી ‘ગ્રંથ’નાં લવાજમો કોઈએ મોકલવાં નહિ.

પ્રકાશકોએ અવલોકન માટે પુસ્તકો પણ મોકલવાં નહિ. - મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી. એટલે કે ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનો નિર્ણય 1986ના ફેબ્રુઆરીની 26મી પછી, અને માર્ચની 26મી પહેલાં ક્યારેક લેવાયો છે. ખાસ કાપલી ચોડવી પડી છે એટલે મોટે ભાગે માર્ચની 20મીથી 25મીની વચ્ચે ક્યારેક નિર્ણય લેવાયો હશે. માર્ચ અંકમાં યશવંતભાઈએ છેલ્લી વાર ‘ટાંચણપોથી’ લખી છે, પણ તે અંકમાં છેક છેલ્લે મૂકી છે.

‘ગ્રંથ’ને ખાતર જેમણે યુસિસની નોકરી છોડી દીધી હતી, આર્થિક રીતે અનેક મર્યાદાઓ સ્વીકારી લીધી હતી, તેમના ભવિષ્યને તડકે નાખીને ટ્રસ્ટીઓએ આ નિર્ણય લીધો હતો. નગીનદાસ સંઘવીએ તેમના લેખમાં નોંધ્યું છે તેમ યુસિસની સારી આવકવાળી નોકરી છોડાવનાર મિત્રોએ તેમનો સાથ નિભાવવાની ખાતરી આપેલી, પણ તેનું પૂરેપૂરું પાલન થયું નહીં. અને ‘ગ્રંથ’નું પ્રકાશન બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો અને ઉમાશંકર જોશીએ તેમાં સંમતિ આપી ત્યારે જિંદગીમાં કદી ન થયાં હોય તેવાં વેદના અને ગુસ્સો યશવંતભાઈમાં પ્રગટ થયેલાં.

યશવંતભાઈના મનમાં જે વેદના હતી તે એ વાતની હતી કે જે કામને માટે તેમણે પોતાની જિંદગી હોમી દીધી એ કામ, એટલે કે ‘ગ્રંથ’નું પ્રકાશન બંધ કરતી વખતે તેમને તો જાણે પૂછવામાં જ આવ્યું નહોતું. ગુસ્સો એમને એ વાતનો હતો કે મિત્ર વાડીભાઈ સાથે રહીને જે ટ્રસ્ટના પોતે પાયા નાખ્યા, જે પ્રવૃત્તિમાં પોતાના જીવનનાં ઘણાં મહામૂલાં વર્ષો સમર્પિત કરી દીધાં, જે પ્રવૃત્તિ તેમને માટે પોતાના સંતાન સમી હતી તેમાં વાડીભાઈના અવસાન પછી તરતના મહિનાઓમાં જ તેમની જગ્યાએ તેમનાં પત્ની ઇન્દિરાબહેનને પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે આરૂઢ કરવામાં આવ્યાં. વાડીભાઈ પછી એ સ્થાન યશવંતભાઈને મળ્યું હોત તો તે સ્વાભાવિક ગણાત. પણ તેમના જેવા એક અધિકારી જણની આ રીતની ઉપેક્ષા અને માત્ર વાડીભાઈનાં પત્ની તરીકેના અધિકારની આવી અર્ચના યશવંતભાઈને તો શું, ભલભલા ઋષિને પણ અસ્વસ્થ કરી મૂકે તેવી હતી. આજે રાજકારણમાં જ્યારે વંશપરંપરા દેખાય છે ત્યારે તેની આપણે ટીકા કરીએ છીએ પણ આપણી સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં એક યા બીજી રીતે આવો વંશપરંપરાવાદ ઘણા વખતથી ચાલતો આવ્યો છે, અને આપણા સંસ્કારજગતના મોભીઓ જ તેને ટેકો આપતા જોવા મળે છે. ‘ગ્રંથ’ની શરૂઆત એ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એક ઘટના હતી તો એના સુવર્ણકાળે, એની સૌથી વધુ લોકપ્રિયતા, માંગ

અને જરૂરિયાત હતી ત્યારે જ ‘ગ્રંથ’ને બંધ કરી દેવાનો નિર્ણય એ આપણા સાહિત્યની એક મોટી દુર્ઘટના હતી... કમનસીબીની વાત તો એ છે કે એ નિર્ણય સાથે આપણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો સંકળાયેલા હતા.

‘ગ્રંથ’નો છેલ્લો અંક જોતાં ભારે ખટકો આપે એવી એક બાબત કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં. 1977ના એક વર્ષને અપવાદ રૂપે બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં જ વર્ષો દરમિયાન ‘ગ્રંથ’માં તંત્રી તરીકે યશવંતભાઈનું અને એકલા યશવંતભાઈનું જ નામ છપાતું. તેમના નામની ઉપર કે નીચે બીજું કોઈ નામ છપાતું નહીં. પણ આ છેલ્લા અંકમાં ‘તંત્રી’ને બદલે ‘સંપાદકો’ તરીકે યશવંત દોશીના નામ ઉપર બે નામ છાપવામાં આવ્યાં છે : ઉમાશંકર જોશી અને નિરંજન ભગત. યશવંતભાઈનું નામ ત્રીજું મૂકાયું છે. કેમ જાણે યશવંતભાઈ એકલા વાડીભાઈ વિશેનો વિશેષાંક તૈયાર કરવા માટે સમર્થ ન હોય તેમ આ બંનેનાં નામ એ અંકમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. જેમણે ‘ગ્રંથ’ને જન્મ આપ્યો, જેમણે ‘ગ્રંથ’નું પાલનપોષણ કર્યું, એમના નામને છેલ્લા અંકમાં છેક છેલ્લે, ત્રીજા ક્રમે મુકવા માટે જાણે કે બીજા ટ્રસ્ટીઓ મરણિયા થયા હોય તેમ લાગે છે. અલબત્ત, એ વાત કબૂલ કે જેમનાં નામ યશવંતભાઈના નામ કરતાં પહેલાં મુકાયાં છે તે ગુજરાતી સાહિત્યનાં મોટાં માથાંઓનાં નામ છે. પણ કંઈ નહિ તો એ બે મોટાં માથાંઓએ મોટાઈ બતાવીને પોતાનાં નામ યશવંતભાઈના નામ પછી મૂકવાનો વિવેક જાળવવો જોઈતો હતો. વળી નવાઈની વાત એ છે કે આ વિશેષાંકમાં વાડીભાઈ વિશેનું ‘સંપાદકીય’ લખાણ માત્ર યશવંતભાઈના નામથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે અને ‘ગ્રંથ’ની વિદાયની જાહેરાત કરવાનું પણ તેમને માથે જ નાખવામાં આવ્યું છે. આ જોઈને કોઈને પણ સવાલ થાય કે ‘ગ્રંથ’ના છેલ્લા અંકમાં આગંતુક સંપાદકો તરીકે આવીને બેસી જનારા આ બે જણ વાડીભાઈને તંત્રીપદેથી અંજલિ આપવામાં કે ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાની જાહેરાતમાં કેમ જોડાયા નહીં હોય? એ બંને આગંતુક તંત્રીઓ એ વખતે પરિચય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ પણ હતા. જવાબદાર ટ્રસ્ટી તરીકે તેમણે ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વાચકોની, જાહેરાતો આપનારાની, કે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મદદ કરનારની તો ઠીક, પણ યશવંતભાઈની વિરલ સેવાઓની પણ નોંધ સરખી લીધી નથી કે એમના માટે આભારના બે શબ્દો પણ લખ્યા નથી. એટલું જ નહિ, ‘ગ્રંથ’ બંધ થાય છે તેવી આઘાતજનક જાહેરાત કરવાની જવાબદારી પણ યશવંતભાઈને માથે જ નાખવામાં આવી છે, કેમ જાણે એ નિર્ણય એકલા યશવંત-

ભાઈએ જ લીધો ન હોય! વહાલસોયા સંતાનને પોતાના જ હાથે ઉપાડીને અંતિમ પડાવે મૂકવાની વેદના યશવંતભાઈને જીવતેજીવત મરણ જેવી લાગી હશે. પણ આખો ઘટનાક્રમ જોતાં લાગે છે કે ‘ગ્રંથ’ની વિદાયને યશવંતભાઈ માટે બને તેટલી વધુ કડવી બનાવવાનો હઠાગ્રહ કોઈક કારણસર ટ્રસ્ટ સાથે સંકળાયેલી કેટલીક વ્યક્તિઓએ રાખ્યો હોવો જોઈએ. એ સિવાય આવું બને નહિ. અહીં એક હકીકત નોંધવી જોઈએ. ‘ગ્રંથ’ના વાડીલાલ ડગલી વિશેષાંક પર ‘એપ્રિલ-મે-જૂન 1986’ એમ છાપ્યું છે. પણ ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ના 17 સપ્ટેમ્બર, 1986ના અંકમાં ‘ગ્રંથ’ના એ અંકમાંનો વાડીભાઈ વિશેનો યશવંતભાઈનો લેખ છાપ્યો છે અને સાથે મૂકેલા બોક્સમાં લખ્યું છે કે ગ્રંથના શ્રી વાડીલાલ ડગલી સ્મૃતિ વિશેષાંકનું વિમોચન આજે શ્રી મોરારજી દેસાઈના હસ્તે થવાનું છે. એ વિશેષાંકમાંથી માહિતી અને મૂલ્યાંકનથી સભર એક લેખ અહીં પ્રગટ કર્યો છે. એટલે કે હકીકતમાં આ અંક 1986ના સપ્ટેમ્બર-માં પ્રગટ થયો હતો, જૂન કે જુલાઈમાં નહિ. 270 પાનાંનો આ અંક તૈયાર થતાં આટલી બધી વાર કેમ લાગી હશે એવો સવાલ થાય, પણ તેનો જવાબ જડતો નથી.

યશવંતભાઈ પરિચય ટ્રસ્ટમાં પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા એના મૂળમાં યશવંતભાઈ અને વાડીલાલ ડગલી સાથેની ગાઢ મૈત્રી રહી હતી. અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મુલાકાતમાં વસંતબહેન કહે છે કે એમના જીવનનો એકમાત્ર અને સાચો મિત્ર ડગલી. ડગલીનું મહત્વ એમને મારા કરતાં પણ વધુ. મારી ચિંતા કરવા કરતાં પરિચયની ચિંતા વધુ કરે. પણ પોતાની અંગત મુશ્કેલીની વાત તો ડગલીને પણ કહે નહીં.

યશવંતભાઈ અને વાડીભાઈની પહેલી મુલાકાત થઈ 1946માં. એ બંને ભણેલા તો અમદાવાદના ચી.ન. વિદ્યાવિહારમાં, પણ ત્યાં કદી મળેલા નહીં. કારણ યશવંતભાઈએ વિદ્યાવિહાર છોડ્યું તે જ વર્ષે વાડીભાઈ ત્યાં દાખલ થયેલા. પણ વિદ્યાવિહારના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી તરીકે બંને એક બીજાના નામથી પરિચિત. એટલે 1946માં પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે સાવ અજાણી વ્યક્તિ તરીકે મળ્યા નહોતા. બંને વચ્ચેની આ મૈત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારના જગત માટે એક ઘટના રૂપ બની ગઈ. આ મૈત્રીમાંથી પરિચય ટ્રસ્ટની રચના થઈ, પરિચય પુસ્તિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું અને પુસ્તક-સમીક્ષાના માસિક ‘ગ્રંથ’નો જન્મ થયો.

જુદા જુદા સમયે પોતાની પાસે ભણી ગયેલા આ બંને વિદ્યાર્થીઓ

વિશેની ચી.ન. વિદ્યાલયના આચાર્ય ઝીણાભાઈ દેસાઈ 'રનેહરશિમ'ની છાપ એમના શબ્દોમાં જોઈએ :

લગભગ ત્રણ દાયકા ઉપરનું એક દૃશ્ય મારી કલ્પનામાં ચીતરાઈ રહે છે. શેઠ ચી.ન. વિદ્યાવિહારના બે છાત્રો : એક કૉલેજિયન, બીજો માધ્યમિક શાળામાં. શાળા અને કૉલેજ વચ્ચે એ કક્ષાએ જ્ઞાનની ભૂમિકાએ જે અંતર હોય છે એવું કશું અંતર એ બંને વચ્ચે ન હતું. સાહિત્ય એ બંનેના શોખનો વિષય. મારી સાથે પણ સંબંધની અનેક કડીઓમાં તે અગ્રસ્થાને. એ બે વિદ્યાર્થીઓ તે ભાઈ યશવંત દોશી અને વાડીલાલ ડગલી. સદીઓથી અડીખમ રહેતી આવેલી અને હવે ભાંગવા માંડેલી આપણી ગ્રામ ધરતીમાંથી એ બંને નગરના વાતાવરણમાં આવ્યા હતા, પરંતુ નિસર્ગના ખોળે ઊછરનારમાં જે સહજ સૂઝ હોય, વસ્તુના હાદ સુધી પહોંચવાની જે સમજ, શક્તિ અને ધગશ હોય, વિશાળ ક્ષિતિજો પર નજર નાખતા રહેવાની ને ઋતુઓનાં ચંક્રમણોનાં રહસ્યોનો તાગ લેવાની જે શક્તિ હોય તે એ બંનેમાં સહજ હતી, અને એ વખતની એમની નાની નિબંધિકાઓ, સંવાદો, નાટિકાઓ, કે વાર્તાઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત પણ પામતી. મૌલિકતાની ચમક એ બંનેની આંખ, વાણી, અને વર્તનમાં અવારનવાર દેખાતી અને એથી છાત્રોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એ બંને નેતા તરીકેનું બિરુદ પામ્યા હતા. ('પરિચય પુસ્તિકા'ની સંસ્કારયાત્રા 300મી 'પરિચય પુસ્તિકા'ના પ્રકાશન પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ 'સુવિનર'માં.)

યશવંતભાઈ અને વાડીભાઈની મૈત્રી અનેક રીતે અનોખી હતી. બંને સાહિત્યરસિકો. સમાજ માટે કશુંક કરી છૂટવાની તમન્ના બંને ધરાવતા હતા. એ બંનેની દોસ્તી 1985માં વાડીભાઈનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી અખંડ રહી. બંનેના સ્વભાવનો વિરોધ આસમાન-જમીનનો. વાડીભાઈની મહત્વાકાંક્ષા અસીમ. યશવંતભાઈ લીધેલું કામ ગમે તેવું નાનું હોય તો પણ પલાંડીવાળીને પૂરું કરનારા. વાડીભાઈ આકળા-ઉતાવળા. પોતાને જરૂર હોય તે વસ્તુ એમને આંખના પલકારામાં હાજર જોઈએ. યશવંતભાઈ પાસે અનહદ ધીરજ. રાહ જોઈ શકે અને જોવી પસંદ પણ કરે. વાડીભાઈમાં મોટા માણસો સાથે સંપર્ક, દોસ્તી, અંગત સંબંધો બાંધવાની ગજબની આવડત અને હોંશ. જ્યારે યશવંતભાઈ આ બાબતમાં ઉદાસીન. બીજા પાસેથી કામ લેવાની વાડીભાઈમાં કુદરતી બક્ષિસ. યશવંતભાઈ બીજાને કામ સોંપવામાં સંકોચ અનુભવે. પોતે જ કામ ઉપાડે અને જાત ઘસીને પાર પાડે. (કવિતા સિવાયનાં પોતાનાં બધાં લખાણો વાડીભાઈ 'ડિક્ટેટ' કરાવીને લખતા. યશવંતભાઈ એકેએક અક્ષર

જાતે જ લખતા.) બંનેની મૈત્રી અનેક રીતે અનોખી. લાભ ખાટી જવાની વાત બેમાંથી એકેયના મનમાં નહીં. એટલે એનાં લેખાંજોખાં કરવાનો અર્થ નથી. પણ એટલું જરૂર કહી શકાય કે વાડીભાઈની જે પ્રતિષ્ઠા થઈ તે યશવંતભાઈ વગર થઈ નહોત. અને એ જ રીતે યશવંતભાઈની જે નામના થઈ તે વાડીભાઈ વિના થઈ નહોત.

વાડીભાઈ સતત બોલતા રહે, યશવંતભાઈ સ્વભાવે જ મૂંગા. પોતાનો શબ્દ અજાણતાં પણ કોઈને વાગી ન જાય તે માટે યશવંતભાઈ સતત સાવધ. ઊંચી બુદ્ધિમત્તા, પૂરતી સજ્જતા, બીજાઓએ પણ સ્વીકારેલી એકનિષ્ઠા હોય ત્યારે સ્વાભાવિકપણે જ ચાર લોકોમાં પોતાનું નામ થાય, વાહવાહ થાય, ટોળાબંધ લોકો મળવા આવે એવી ઈચ્છાની નવાઈ નથી. પણ યશવંતભાઈમાં તેનું નામોનિશાન નહિ. બલકે, પોતાની જાતને સતત, પ્રયત્નપૂર્વક પાછળ જ રાખે. આવી મૈત્રીને કારણે યશવંતભાઈ પરિચય ટ્રસ્ટ સાથે અવિનાભાવે સંકળાયો. તો બીજી બાજુ વાડીભાઈ અને યશવંતભાઈની મૈત્રી આટલો લાંબો વખત ટકી રહી તેની પાછળનું કારણ પણ એ બંનેની પરિચય ટ્રસ્ટ માટેની પ્રતિબદ્ધતા. પરિચય ટ્રસ્ટ એટલે આ બંને ભાઈબંધોનું માનસ સંતાન. વાડીભાઈ પરિચય ટ્રસ્ટના જન્મદાતા હતા તો યશવંતભાઈ તેના પાલક પિતા હતા. સામાન્ય વાચકને પોતાની માતૃભાષામાં વિવિધ વિષયોની માહિતી સરળ ભાષામાં આપવાનો વિચાર બંને મિત્રોના મનમાં સ્વતંત્ર રીતે રમતો હતો. એક શુભ દિવસે બંનેના વિચાર મળ્યા અને એના ફળસ્વરૂપે જન્મી 'પરિચય પુસ્તિકા' પ્રવૃત્તિ.

બંને મિત્રોએ ગાંઠનાં ગોપીચંદન ઘસીને, અંગત આર્થિક જોખમ વહોરીને, 1958માં 'પરિચય પુસ્તિકા' શરૂ કરી. 1959ના જુલાઈની ચોથી તારીખે પરિચય ટ્રસ્ટની સ્થાપના થઈ. વાડીભાઈ તેના આજીવન મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી નિમાયા અને યશવંતભાઈ ટ્રસ્ટી. દર વર્ષે 24 પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થવા લાગી. પણ ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ખાસ વધારો થતો નહોતો. છૂટક વેચાણ પણ ઓછું હતું કારણ કે પુસ્તક-વિકેતાઓને 40 પૈસા જેવી નજીવી કિંમતની પુસ્તિકા વેચવામાં રસ નહીં. (એમાં મળી મળીને કેટલું કમિશન મળે ?) પરિચય ટ્રસ્ટને પગભર કરવું હોય, વેગવંતું બનાવવું હોય તો બેમાંથી એકે પોતાની ચાલુ નોકરી છોડી પૂરા સમય માટે સંસ્થાનું કામ સંભાળી લેવું જોઈએ એવું બંને મિત્રોને લાગ્યું. વાડીભાઈ ત્યારે સમાચાર સંસ્થા પીટીઆઈમાં વાણિજ્ય તંત્રી. યશવંતભાઈ અમેરિકન માહિતી કચેરીમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ વિભાગના

વડા. બંને મિત્રો પોતાની સારા પગારની પ્રતિષ્ઠિત નોકરી છોડી પરિચયમાં જોડાવા તૈયાર હતા. છેવટે પસંદગી થઈ યશવંતભાઈની. ફક્ત પરિચય પુસ્તિકા પ્રગટ કરતા રહેવામાં યશવંતભાઈની પૂરી સૂઝ અને શક્તિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન થઈ શકે એમ લાગ્યું એટલે પુસ્તક-સમીક્ષાનું એક માસિક શરૂ કરવાનું પરિચય ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું.

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ત્યારે સંજોગો કેવા હતા એ વિશે પછીથી વાડીલાલ ડગલીએ લખ્યું છે :

1958ના એપ્રિલમાં પહેલી બે પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ ત્યારે નહોતી ઓફિસ, નહોતો પટાવળો. સાન્તાક્રૂઝના મારા ઘરમાં પલંગ નીચે એક ખોખામાં પ્રવૃત્તિ અંગેનાં બધાં કાગળિયાં અમે ભરી રાખતા. એ જ અમારું દફતર. મારા નાના ભાઈઓ શાંતિ, અરિવદ અને ઇન્દુ પત્રો લખે, ગ્રાહકોનાં સરનામાં કરે, ટિકિટો ચોડે અને પુસ્તિકાઓ પોસ્ટ ઓફિસે આપી આવે. ('આ સાહસ કેમ કર્યું ? 300મી પરિચય પુસ્તિકાના પ્રકાશન પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ 'સુવિનરમાં.)

અલબત્ત, પછી ધીમે ધીમે ઓફિસ માટેની જગ્યા મળી, બે-ત્રણ જણનો સ્ટાફ પણ થયો અને પરિચય પુસ્તિકાની પ્રવૃત્તિ ચાલવા લાગી. પણ આર્થિક રીતે એ પગભર થઈ શકે એવી શક્યતા બહુ ઓછી હતી. કેટલાક શુભેચ્છકોએ આ પ્રવૃત્તિ માટે દાન આપવાની ઓફર કરી. પણ અંગત ધોરણે આ રીતે દાન લેવું એ યોગ્ય ન ગણાય એમ લાગવાથી આ પ્રવૃત્તિ માટે ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરવાનું નક્કી થયું અને 1959ના જુલાઈની નવમી તારીખે પરિચય ટ્રસ્ટ રજિસ્ટર થયું. એ વખતે તેના પ્રમુખ હતા પંડિત સુખલાલજી, અને ટ્રસ્ટીઓમાં ઉમાશંકર જોશીનો સમાવેશ થતો હતો. વાડીલાલ ડગલી મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી હતા. લગભગ એક વર્ષ પછી, જૂન, 1960માં યશવંતભાઈ ટ્રસ્ટી તરીકે જોડાયા. પણ ઓગસ્ટ, 1963માં રાજીનામું આપી છૂટા થયા. (કારણ તેઓ સપ્ટેમ્બરથી પરિચય ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ એડિટર અને 'ગ્રંથ'ના પગારદાર તંત્રી તરીકે જોડાવાના હતા, અને એક જ વ્યક્તિ ટ્રસ્ટી અને ટ્રસ્ટના પગારદાર તરીકે કામ ન કરી શકે એવો નિયમ છે.)

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ વિશે જયેન્દ્ર ત્રિવેદી એ લખ્યું હતું :

ભણેલા કે અભણ સૌએ આજે સમજણ વધારવાની જરૂર છે. સાચી સમજણ કેટલાયે અનર્થોથી વ્યક્તિને તેમજ દેશને બચાવે છે. પરિચય પુસ્તિકાઓ સમજણની સરવાણીઓ છે... વિષયોના વૈવિધ્યને જો કસોટી બનાવીએ

તો આ પુસ્તિકાઓની તોલે કોઈ પુસ્તક-શ્રેણી ન આવે. લેખકોનાં નામ પર આપ એક નજર માત્ર નાખો તો આશ્ચર્ય-મિશ્રિત આનંદ અનુભવ્યા વગર રહી ન શકો. જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા, જુદી જુદી વિચારસરણીમાં વિશ્વાસ રાખનારા આટલા બધા બૌદ્ધિકો પરિચય ટ્રસ્ટના મંચ સિવાય ક્યાંયે એકઠા મળ્યા હોવાનું જાણ્યામાં નથી. ('સમજણની સરવાણીઓ', 300મી પરિચય પુસ્તિકાના પ્રકાશન પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ 'સુવિનર'માં.)

જ્યારે નગીનદાસ સંઘવીએ આ પ્રવૃત્તિ વિશે કહ્યું છે :

પરિચય પુસ્તિકાઓનું પ્રકાશન ધનપ્રાપ્તિનો ધંધો નથી. સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી આપે તેવી ચાલુ સમાજસેવા નથી. બુદ્ધિજીવીઓના અભ્યાસ અને અનુભવના તુંબડે તરીને જીવનસંગ્રામમાં આગળ નીકળી જવા માટે બાથોડિયાં મારી રહેલા લોકોને ફાવે કે રુચે તેવું કાર્ય નથી. આ પ્રવૃત્તિનાં પગરણ મંડાયાં, ત્યારે શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ નોંધ્યું હતું તેમ 'પ્રજાના માનસને પોષણ આપવાની આ પ્રવૃત્તિ છે.' ઇમારતના પાયામાં દટાઈ રહેલા પથ્થર જેટલું તે મહત્વ ધરાવે છે. આ એક આંદોલન છે, લોકશિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર લોકોને વળગેલી એક ધૂન છે. જનસમૂહની જિજ્ઞાસા અને જરૂરિયાતનો લાભ ઉઠાવીને તેમના માથા પર પગ દઈને ઉપર ચઢી જવાને બદલે પોતાના માથા પર પગ દઈને લોકો ઉપર ચડે એવી ઝંખના અનુભવતા આપણા કેટલાક ધુરંધર બુદ્ધિનિષ્ઠોની આ હોબી (hobby) છે તેવું સમજીએ તો જ આટલા લાંબા સમય સુધી ખંત અને નિષ્ઠાથી તેને ટકાવી રાખનાર પરિબળોને આપણે સમજી શકીશું.

...આમજનતાને શિક્ષિત અને જાગ્રત કરવાના હેતુથી ચાલતી આ પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યાપીઠ અને વર્તમાનપત્ર એ બંનેની ગરજ એકીસાથે સારી આપવાની જહેમત ઉઠાવવામાં આવે છે. સંપાદનકળાનો આ સહુથી વિકટ પ્રકાર છે. કારણ કે જુદી જુદી દિશા તરફ નજર માંડીને દોડી રહેલા બે તોફાની ઘોડા પર એકીસાથે સવારી કરવાનો વ્યાયામ સંપાદકે કરવો પડે છે. આપણે ત્યાં સારી વિદ્યાપીઠો નથી અને સારાં વર્તમાનપત્રો પણ નથી તેથી આવી પ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય અનેકગણું વધી પડે છે. આવી પ્રવૃત્તિનું મહત્વ આપણા સમાજે સ્વીકાર્યું એટલે જ પરિચયનું અનુસરણ ગણાવી શકાય તેવી અન્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ છે. ('લોકશિક્ષણની નિરાળી પદ્ધતિ', 300મી પરિચય પુસ્તિકાના પ્રકાશન પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ 'સુવિનરમાં.)

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ અંગે કૃષ્ણવીર દીક્ષિત લખે છે :

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારની પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ અપૂર્વ છે. ભારતની પણ બીજી કોઈ જ ભાષામાં આવી પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ હજી સુધી થઈ હોવાનું જાણ્યું નથી. આ હકીકતના સંદર્ભમાં પરિચય ટ્રસ્ટની આ પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિનો મહિમા કરીએ તેટલો ઓછો છે... પુસ્તિકાઓના વિષયોની અને તેના લેખકોની વિચારપૂર્વકની પસંદગી, વિષયોની માવજત કરવાની એક નિશ્ચિત હેતુલક્ષી અને રસાત્મક પદ્ધતિ, લોકગમ્ય ભાષામાં સરલ અભિવ્યક્તિ, સ્વચ્છ અને જરૂર પૂરતું સચિત્ર એવું તેનું સ્વરૂપ, તથા દરેક પુસ્તિકાના લેખકનો ટૂંકમાં જરૂરી પરિચય આપવાની સંપાદકીય ચીવટ ઉ આ સર્વેને કારણે પુસ્તિકાઓને સત્વપૂર્ણ અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. ('પરિચય પુસ્તિકાનાં પચીસ વર્ષ', 'પરિચય પુસ્તિકા', 1984)

પરિચય ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિ કેવા અને કેટલા વિવેકપૂર્વક થતી હતી તેનું પણ આ પુસ્તિકા એક ઉદાહરણ બની રહે તેમ છે. વરસમાં પ્રગટ થતી 24 પુસ્તિકાઓમાં આ 'પરિચય પુસ્તિકા'નાં પચીસ વર્ષ પુસ્તિકાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. તેના બીજા પૂઠાં ઉપર નોંધ છાપી છે તેને મથાળે લખ્યું છે : વધારાની પુસ્તિકા. અને પછી નીચે લખ્યું છે :

વાચકોએ જોયું હશે કે આ પુસ્તિકા ઉપર નંબર લખ્યો નથી. 1984ની 24 પુસ્તિકાઓ નંબર 624 સાથે પૂરી થાય છે. પણ 1983ને અંતે આ પ્રવૃત્તિને 25 વર્ષ પૂરાં થયાં તે લક્ષમાં રાખીને વાચકોને આ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ આપવા માટે એક વધારાની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. જ્ઞાન અને સંસ્કારની એક પ્રવૃત્તિ વિશેની આ માહિતીમાં વાચકોને રસ પડશે એવી અમને આશા છે.

જ્ઞાન અને માહિતી અંગેના કોઈ પણ લોકોપયોગી વિષયને 'પરિચય પુસ્તિકા'માં સ્થાન મળતું. અર્થશાસ્ત્ર, આરોગ્ય, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્ય વગેરે કલાઓ, કાયદો, ગાંધીવાદી સાહિત્ય, ઘર અને કુટુંબ, જીવનકથા, તત્ત્વજ્ઞાન, દેશવિદેશ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પત્રકારત્વ, પશુપંખી, પુરાતત્ત્વ, ફિલ્મ, રાજ્યબંધારણ, ભાષાસાહિત્ય, માનસશાસ્ત્ર, રમતગમત, રંગભૂમિ, રાજકારણ, રેડિયો, વનસ્પતિસૃષ્ટિ, વહીવટી તંત્ર, વિદેશી સંબંધો, વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ, વેપાર-ઉદ્યોગ, શિક્ષણ, સમાજશાસ્ત્ર, સર્વોદય, સંસ્થાઓ, સામાન્ય જ્ઞાન, વગેરે. વળી બધા જ વિષયોને લગતી પુસ્તિકાઓ જે-તે વિષયના જાણકાર, અભ્યાસી નિષ્ણાતો પાસે જ લખાવાઈ છે અને માત્ર ગુજરાતીભાષી જાણકારો પાસે જ

લખાવાઈ છે એવું પણ નથી. તેના લેખકોમાં ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી, આસામી, તમિળ, મલયાળમ, સિંહાલી તથા અંગ્રેજી ભાષાના અનેક લેખકોનો સમાવેશ થાય છે. અંગ્રેજી, હિન્દી કે મરાઠીમાં લખાયેલી પુસ્તિકાઓના અનુવાદ મોટે ભાગે યશવંતભાઈ પોતે કરતા.

પરિચય પુસ્તિકાના લેખકોની યાદી પર અછડતી નજર નાખતાં પણ ગુજરાતમાં જ નહિ, દેશમાં અને દેશની બહાર પણ જેમની ખ્યાતિ પ્રસરી હોય તેવાં ઘણાં નામ દેખાય છે. તેમાંનાં કેટલાંક : એચ. એમ. પટેલ, અક્ષયકુમાર દેસાઈ, ગગનવિહારી મહેતા, સી. એચ. ભાભા, કા. ના. સુબ્રમણ્યમ, મૃણાલિની સારાભાઈ, કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, ફિરોઝ સી. દાવર, તારકેશ્વરી-સિંહા, મોરારજી દેસાઈ, હસમુખ સાંકળિયા, જયવંત દળવી, નયના ઝવેરી, પુરુષોત્તમ માવળલંકર, ગોવિંદ તળવલકર, જસ્ટિસ સુજાતા મનોહર, જયંત નારણીકર વગેરે. ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં તો રામપ્રસાદ બક્ષીથી માંડીને ચંદ્રકાન્ત બક્ષી સુધીના લેખકોએ પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી છે. તો બીજી બાજુ, જેનું નામ જાણીતું ન હોય એવા નવા અભ્યાસીઓ પાસે પણ પુસ્તિકાઓ લખાવી છે. તબીબી ક્ષેત્રે કેટલાયે નામાંકિત ડૉક્ટરોએ પુસ્તિકાઓ લખી છે. વિષયના નિષ્ણાત હોય પણ લખવાનો મહાવરો ન હોય તેવા લેખકો તરફથી મળેલા લખાણમાં કેટલીક વાર પુષ્કળ સુધારા-વધારા કરવા પડે, લખાણ રિરાઈટ કરવું પડે. એ બધું યશવંતભાઈ કરતા, અલબત્ત લેખકની સંમતિથી. ક્યારેક પુસ્તિકાના વિષયને કારણે ટીકા કે મુશ્કેલીનો ભોગ બનવું પડ્યું હોય તેવું પણ બન્યું છે. પહેલા વર્ષ(1959)ની જ સાતમી પુસ્તિકા હતી, ‘સંતતિનિયમનની સરળ રીતો. એ વખતે હજી આ વિષયની આ રીતે જાહેરમાં ચર્ચા થતી નહિ, અને કેટલાક ગાંધીવાદીઓએ પણ તેનો વિરોધ કર્યો હતો. એટલું જ નહિ, એ વખતે પરિચય પુસ્તિકા જે પ્રેસમાં છપાતી હતી તે પ્રેસે આ પુસ્તિકા છાપવાની ના પાડી દીધી હતી. પુસ્તિકા પડતી મૂકવાને બદલે યશવંતભાઈએ તે બીજા પ્રેસમાં છપાવી હતી. તો વાડીલાલ ડગલીની પુસ્તિકા ‘આર્થિક વિકાસ કોના માટે?’ ઉપર ઇમરજન્સી દરમિયાન પ્રતિબંધ મુકાયો હતો, તેની બધી નકલ જપ્ત થઈ હતી.

તો બીજી બાજુ કેવા વિષયો ઉપર પરિચય પુસ્તિકા ન લખાવવી એ અંગે પણ યશવંતભાઈના મનમાં ચોક્કસ ખ્યાલ હતા. હિંસા, વહેમ, રૂઢિ-દાસ્ય, અંધશ્રદ્ધા, આર્થિક કે સામાજિક અસમાનતાને પોષે કે તેનું ગૌરવ કરે તેવા વિષયો વિશે પોતાની હયાતી દરમિયાન યશવંતભાઈએ એક પણ

પુસ્તિકા પ્રગટ કરી નથી. જગતના કેટલાક મુખ્ય ધર્મો વિશે પુસ્તિકાઓ લખાવી, પણ કોઈ ધર્મપુરુષ, સાધુ, બાવા-બાપુ વગેરે વિશે એક પણ પુસ્તિકા તેમણે પ્રગટ કરી નથી. આજે જ્યારે આપણા ભલભલા લેખકો, સંપાદકો, તંત્રીઓ, પત્રકારો કોઈ ને કોઈ સાધુ-બાપુ-સંતના ખોળામાં ઢોંશે ઢોંશે બેસી જાય છે ત્યારે યશવંતભાઈ એવા પ્રલોભનથી સદંતર દૂર રહ્યા હતા. ‘ભાગ્ય, ભગવાન અને કર્મ’ નામના એક લેખમાં યશવંતભાઈએ કહ્યું છે :

મને ધર્મ અને ઈશ્વરને લગતા તમામ સિદ્ધાંતો કે વિચારોમાં સંશય છે, સંદેહ છે, શંકા છે, પણ તે સાથે સાચું શું તે પણ હું જાણતો નથી. આ વિશ્વ અને તેની ગતિવિધિ માત્ર એક અકસ્માત જ છે એવી પણ મને ખાતરી નથી. નાસ્તિકતાનો દૃઢતાપૂર્વકનો સ્વીકાર પણ એક પ્રકારની શ્રદ્ધા થઈ. મને એવી શ્રદ્ધા પણ નથી. એટલે મારે માટે સંશયજીવી બન્યા સિવાય છૂટકો નથી. જ્યાં સુધી ઈશ્વરનું, કોઈ સૃષ્ટિસંચાલક તંત્રનું અસ્તિત્વ કે બિનઅસ્તિત્વ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી બેમાંથી એક પણ પક્ષનો સ્વીકાર ન કરવો એને જ હું સંશયવાદ કહું છું. અત્યાર સુધી તો આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતા બંને કલ્પના પર મંડાયેલી શ્રદ્ધા જ છે. એ બંનેની સામે ઊભો રહેલો સંશયવાદ ઘણે અંશે યુરોપના ‘એગ્નોસ્ટિસિઝમ’ને મળતો આવે છે. (‘સમાંતર પ્રવાહ’, 23 ઓગસ્ટ, 1998)

પહેલી પુસ્તિકાથી માંડીને વાડીભાઈનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી પ્રત્યેક પરિચય પુસ્તિકા પર તેના સંપાદક તરીકે વાડીલાલ ડગલીનું નામ જ છપાતું, યશવંતભાઈનું નામ પરિચય પુસ્તિકામાં ક્યાંય છપાતું નહીં. પણ જાણનારા સૌ જાણતા હતા કે પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિને જે પીઠબળ છે એ તો યશવંતભાઈ તરફથી જ મળે છે. પરિચય પુસ્તિકા રૂપી શકુંતલાના વિશ્વામિત્ર વાડીભાઈ હતા, તો તેના કણ્ઠવ બન્યા યશવંતભાઈ. પરિચય પુસ્તિકા માટેના વિષયો અને લેખકો અંગે વિચારણા કરવી અને નિર્ણયો લેવા, આમંત્રણના પત્રો મોકલવા, હસ્તપ્રતો સમયસર ન આવે તો વિનયથી ઉઘરાણી કરવી, હસ્તપ્રત મળ્યા બાદ તેનું સંપાદન કરવું, તેમાં સુધારા, વધારા, ઉમેરા, ઘટાડા વગેરે કરવા, તૈયાર થયેલું મૅટર છાપવા માટે પ્રેસને મોકલવું, પ્રેસ તરફથી મળેલાં પ્રૂફ તપાસવાં, અને છેવટે પરિચય પુસ્તિકા છપાઈને આવે ત્યારે તેને રવાના કરવાની વ્યવસ્થા સુધીનું બધું જ કામ હકીકતમાં યશવંતભાઈ અને જે તે વખતના તેમના સાથીઓ જ કરતા હતા. આખા વર્ષ માટેના પરિચય પુસ્તિકાના વિષયો અને તેના લેખકોની યાદી પહેલેથી જ તૈયાર થતી અને

જે તે વર્ષની પહેલી પુસ્તિકામાં તે અચૂક છાપવામાં આવતી. આ રીતે વિષયો અને લેખકો નક્કી કરવા માટે યશવંતભાઈ ઘણા બધા મિત્રો અને સાથીઓ સાથે સતત ચર્ચા કરતા રહેતા. અને પછી વિષયો અને લેખકો નક્કી કરતા. યાદી તૈયાર કરતી વખતે વિષયવૈવિધ્યનું પૂરતું ધ્યાન રાખતા. એક વર્ષમાં એક લેખકની એક કરતાં વધુ પુસ્તિકા ન છાપવી એવો નિયમ મોટે ભાગે પાળતા. અલબત્ત, એક વાર આવી યાદી તૈયાર થઈને પ્રગટ થઈ જાય પછી વર્ષ દરમિયાન તેમાં ફેરફારો કરવા પડતા. આવા ફેરફાર કરવા પાછળનાં બે મુખ્ય કારણ. એક તો કોઈ લેખકે પુસ્તિકા લખવાનું સ્વીકાર્યું હોય છતાં તે પછી સમયસર તૈયાર કરીને આપી ન શકે ત્યારે તેની અવેજીમાં બીજી કોઈ પુસ્તિકા પ્રગટ કરવી પડતી. આવી રીતે સંકટ સમયની સાંકળ તરીકે વાપરી શકાય તેવી બે ત્રણ પુસ્તિકાઓ પણ યશવંતભાઈ લગભગ હંમેશાં તૈયાર રાખતા. તો બીજી બાજુ કેટલીક વાર કોઈ ને કોઈ સાંપ્રત ઘટના, બનાવ, કે પ્રવૃત્તિને ઉજાગર કરવા માટે નવી પુસ્તિકા લખાવીને પ્રગટ કરવાનું જરૂરી બનતું ત્યારે તેઓ એમ પણ કરતા.

પરિચય ટ્રસ્ટને કારણે યશવંતભાઈ અને વાડીભાઈની મૈત્રી દઢ બની એ સાચું, પણ તેમની મૈત્રીનાં કેટલાંક સુફળ તો પરિચય ટ્રસ્ટની સ્થાપના પહેલાં મળી ચૂક્યાં હતાં. એ બંનેનું સહિયારું સંપાદન અને પ્રથમ પુસ્તક, ઝવેરચંદ મેઘાણીનો પ્રશસ્તિ ગ્રંથ ‘સહુનો લા-ડકવાયો’ પ્રગટ થયો 1947માં. બંને મિત્રોએ કરેલો અનુવાદ ‘ડૉ. કોટનીસ’ 1949માં પ્રગટ થયો. આ બંને મિત્રો નવલકથા લખે એ વાત તેમનાં પછીનાં લખાણો જોતાં જરા નવાઈ ભરી લાગે. પણ ‘સૂનાં સુકાન’ નામની તેમની સહિયારી નવલકથા 1954માં પ્રગટ થઈ હતી. યશવંતભાઈનું એકલાનું પહેલું પુસ્તક હતું ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્’. પરમાનંદ કાપડિયાના લેખોનું તે યશવંતભાઈએ કરેલું સંપાદન હતું. જાતીય વિજ્ઞાન, સંતતિનિયમન જેવા વિષયોની જે જમાનામાં જાહેરમાં ભાગ્યે જ ચર્ચા થતી એ જમાનામાં યશવંતભાઈએ મેરી સ્ટોપ્સનાં પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા હતા : ‘પરિણીત પ્રેમ’ (1954), ‘ચિરંજીવ પ્રેમ’ (1956) અને ‘અદતન સંતતિ નિયમન’ (1956).

પરિચય ટ્રસ્ટ માટેનું યશવંતભાઈનું પહેલું સંપાદન ‘નેહરુ શું કહી ગયા’ 1964માં પ્રગટ થયું. અગાઉ ‘ગ્રંથ’ના નેહરુ વિશેષાંકમાંની સામગ્રી તેમાં પુસ્તક રૂપે સુલભ કરી હતી. આ ઉપરાંત અન્યો સાથે મળીને તેમણે કેટલાંક સંપાદનો પ્રગટ કર્યા. ‘મડિયાનું મનોરાજ્ય’ (1970), ‘બ. ક. ઠાકોરની કા-

વ્યદ્યુતિ' (1976), 'સવ્યસાચી સરદાર' (1975), 'પાલવકિનારી' (1960), 'અવગાહન' (1977), 'કુસુમરજ' (1982), વગેરે. 'કાવ્ય-રસાસ્વાદ' (1987) નામના પુસ્તકના ચાર સંપાદકોમાંના એક હતા યશવંતભાઈ. બે ભાગમાં પ્રગટ થયેલા 'સરદાર પટેલનો પસંદ કરેલો પત્રવ્યવહાર'-(1977) ના ત્રણ અનુવાદકોમાંના મુખ્ય અનુવાદક યશવંતભાઈ હતા. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટે તેમનાં બે પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં છે : 'એન્જિન ડ્રાઇવર હુસેન' (ગુજરાતી બાળવાર્તાઓનું સંકલન) અને 'મોરારજી દેસાઈ' (1997). યશવંતભાઈએ આઠ પરિચય પુસ્તિકા લખી છે : 'સાચી જોડણી અઘરી નથી' (1959), 'રવીન્દ્રનાથ' (1962), 'રમણભાઈ નીલકંઠ' (1968), 'સરદાર વલ્લભભાઈ' (1975), 'રણજિતરામ' (1982), 'જગતની રાજકીય ભૂગોળ' (1993), 'શતાબ્દીમાં પ્રવેશતા મોરારજીભાઈ' (1995), અને 'રોજિંદા ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથો' (1995). તેમાંથી 'સાચી જોડણી અઘરી નથીનાં પાંચ પુનર્મુદ્રણ થયાં છે. યશવંતભાઈના અવસાન પછી તેમના લેખોનાં બે સંપાદન પ્રગટ થયાં છે. 'કિતાબી દુનિયા'(2010)માં તેમણે વર્તમાન પત્રોમાં લખેલી કોલમોમાંથી પસંદ કરેલા લેખો સમાવ્યા છે. તો 'ગ્રંથ વિવેક(2013)માં તેમનાં 'ગ્રંથ'માં પ્રગટ થયેલાં લખાણોમાંથી ચૂંટેલાં લખાણો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. હજી બીજાં ત્રણ-ચાર પુસ્તક થઈ શકે તેટલાં તેમનાં લખાણો ગ્રંથસ્થ કરવાનાં બાકી છે.

'ગ્રંથ' અને 'પરિચય પુસ્તિકા'નું કામ ગમે તેમ તોયે મુદતબંધી, ટાઈમ બાઉન્ડ. પણ જે પુસ્તક લખવામાં, લખ્યા પછી મદારવા-સુધારવામાં, રિરાઈટ કરવામાં વર્ષો ગાળ્યાં એ પુસ્તક યશવંતભાઈની હયાતીમાં પ્રગટ ન થઈ શક્યું. એ પુસ્તક તે 2002માં બે ભાગમાં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર દ્વારા પ્રગટ થયેલું 'સફળ નેતૃત્વની કથા : સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવનચરિત્ર'. 2012માં તેનું પુનર્મુદ્રણ થયું હતું. 1986ના અરસામાં સરદાર પટેલ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ દ્વારા તેમને આ પુસ્તક લખવાનું કામ સોંપાયું. ધાર્યા કરતાં તે લખવામાં યશવંતભાઈએ ઘણો લાંબો સમય લીધો. કારણ ઝીણામાં ઝીણી વિગતની પણ ચોકસાઈ કર્યા પછી જ લખવું એવો તેમનો આગ્રહ. પોતાની હયાતીમાં જ યશવંતભાઈએ આ પુસ્તકની હસ્તપ્રત પ્રકાશકને સોંપી દીધેલી. પણ એ જ અરસામાં રાજમોહન ગાંધીએ તેમનું 'પટેલ અ લાઈફ' પુસ્તક પૂરું કરી તે જ પ્રકાશકને સોંપ્યું. પ્રકાશકનો મૂળ વિચાર તો એવો હતો કે યશવંતભાઈ અને રાજમોહન ગાંધીનાં પુસ્તકો એક સાથે બહાર પાડવાં. પણ રાજમોહને કહ્યું કે પહેલાં મારું પુસ્તક પ્રગટ થઈ જાય, પછી બે-એક

વર્ષે યશવંતભાઈનું પુસ્તક પ્રગટ કરવું. એ વાત પ્રકાશકે સ્વીકારી એટલે યશવંતભાઈનું પુસ્તક તેમની હયાતીમાં પ્રગટ થઈ શક્યું નહિ. રાજમોહનનું પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી યશવંતભાઈએ પોતાની હસ્તપ્રત પાછી મંગાવી અને રાજમોહનના પુસ્તકના સંદર્ભમાં પોતાના પુસ્તકમાં સુધારા-વધારા કર્યાં. આ મઠારેલી હસ્તપ્રત યશવંતભાઈના અવસાન વખતે તૈયાર હતી, માત્ર પ્રસ્તાવના લખવાની બાકી હતી. એટલે છેવટે પુસ્તક તેમની પ્રસ્તાવના વગર જ પ્રગટ થયું.

બે ભાગના મળીને 24 x 16 સેન્ટિમીટરની સાઈઝનાં 1151 પાનાં. 71 પ્રકરણ. 70 કરતાં વધુ ગુજરાતી પુસ્તકો અને 80 જેટલા અંગ્રેજી ગ્રંથોની અત્યંત વ્યવસ્થિત સંદર્ભસૂચિ. બંને ભાગને અંતે એટલી જ વ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી નિર્દેશ સૂચિ. આ બધાં બાહ્ય અથવા સ્થૂળ ગુણ-લક્ષણો પણ મહત્વનાં છે, પણ આ પુસ્તકની વશેકાઈ માત્ર તેને લીધે જ નથી. એ વશેકાઈનું ખરું કારણ તો એ છે કે આ પુસ્તક લખાયું છે આપણા એક ઉત્તમ ઉદારમતવાદી વિચારકની કલમે. સાહિત્ય ઉપરાંત દેશ અને દુનિયાના રાજકારણમાં, રાજપુરુષોમાં, પણ યશવંતભાઈને ઊંડો અને સાચો રસ હતો. મિત્રો સાથે રાજકારણ વિષે ચર્ચા કરતી વખતે ક્યારેક તેઓ ઉગ્ર પણ થઈ જતા. યશવંતભાઈ વ્યક્તિપૂજના વિરોધી, પણ એનો અર્થ એવો નહિ કે તેમને વ્યક્તિમાં રસ નહિ. આ પુસ્તક લખતાં પહેલાં પણ તેમણે સરદાર વિશે ઘણું વાંચેલું, વિચારેલું, કેટલુંક લખેલું પણ ખરું. પણ એક વિચારક, અભ્યાસી, સંશોધક, અને ચરિત્રલેખક તરીકેનાં યશવંતભાઈનાં બધાં ગુણ-લક્ષણો આ પુસ્તકમાં સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યાં છે. આ પુસ્તક પહેલાં અને પછી પણ સરદાર વિશે ગુજરાતીમાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. પણ આ પુસ્તકમાં યશવંતભાઈ જે વ્યાપ, વિસ્તાર, અને ઊંડાણ સાધી શક્યા છે તે બીજાં પુસ્તકોમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

ગાંધીજી, જવાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર પટેલ એ ત્રણે એકબીજા સાથે લગભગ અવિનાભાવે સંકળાયેલા હતા. એટલે તેમાંના કોઈ એકની વાત બીજા બેના સંદર્ભમાં જ કરવી પડે. એ ત્રણે દેશની આઝાદી માટેની લડતના અગ્રણી, એટલે એ લડત અને તેની સાથે સંકળાયેલી બીજી મુખ્ય વ્યક્તિઓને પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડે. બ્રિટનના રાજકારણની અને તેના હિન્દુસ્તાન પરના શાસનની ભૂમિકા પણ ભૂલી શકાય નહિ. આઝાદી સાથે જ સંકળાયેલાં દેશના ભાગલા, કોમી રમખાણો, દેશી રાજ્યો અને તેમના

વિલીનીકરણનો સંદર્ભ પણ સાચવવો પડે. આ બધું જ આ પુસ્તકમાં યશ-વંતભાઈ સફળતાથી સાધી શક્યા છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાથી આપણા રાજકારણીઓએ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર નેહરુ અને સરદારને સાથોસાથ નહિ, પણ સામસામે ઊભા કરી દીધા છે. હા, નેહરુ અને સરદાર વચ્ચે મતભેદ હતા, પણ વિરોધ કે વૈમનસ્ય નહોતા જ. પણ વખત જતાં સરદાર તરફી અને નેહરુ તરફી ફિરકાઓ પરસ્પરનો દ્વેષ કરવા સુધી પહોંચ્યા. આઝાદી પછી જે કાંઈ સારું થયું તે સરદારને પ્રતાપે, અને જે કાંઈ ખરાબ કે ખોટું થયું તે નેહરુને કારણે એવી આબોહવા આજે તો વ્યવસ્થિત રૂપે ફેલાવવામાં આવી રહી છે. જોકે બંને ફિરકાના મોટા ભાગના ચેલાઓની સરદારભક્તિ કે નેહરુભક્તિ સાચકલી નહિ તેટલી સગવડિયા અને આપમતલબી છે. નેહરુ અને સરદાર વચ્ચેના સંબંધને સાચી રીતે સમજવા માટે યશવંતભાઈએ ટાંકેલાં કેટલાંક વાક્યો ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ છે. યશવંતભાઈ લખે છે :

(1948ના) નવેમ્બરની 6ઠ્ઠીએ જવાહરલાલ વિદેશ-પ્રવાસેથી પાછા આવ્યા. તે પછી એક અઠવાડિયે 14મી નવેમ્બરે નેહરુની 59મી વર્ષગાંઠ આવી. સરદારે તે પ્રસંગના એક ભાષણમાં કહ્યું :

‘તમે જાણો છો કે આપણા મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધી તેમની અચૂક વિવેકબુદ્ધિ માટે જાણીતા હતા. તેમણે પંડિત નેહરુને પોતાના આધ્યાત્મિક વારસ અને અનુગામી તરીકે જાહેર કર્યા હતા. ગાંધીજીના અવસાન પછી આપણને સમજાઈ ગયું છે કે આપણા નેતાની પસંદગી સાચી હતી. એમની પસંદગી સાચી વ્યક્તિ પર ઊતરી એ બહુ સંતોષજનક વાત હતી. પંડિત નેહરુ મહાત્મા ગાંધીએ ઘડેલા આદર્શોને સાચી રીતે અનુસરી રહ્યા છે, અને દુનિયાના દેશોની મંત્રણાઓમાં તેમણે ભારતનો મોભો વધાર્યો છે. હું અને પંડિત નેહરુ ત્રીસ વર્ષથી સાથી રહ્યા છીએ અને સગા ભાઈઓની જેમ વર્તીએ છીએ.’

તે જ પ્રસંગે નેહરુએ કહ્યું કે ‘સરદારની વત્સલતા અને સલાહ વિના હું રાજ્ય ચલાવી શકત નહિ.’ (‘સફળ નેતૃત્વની કથા : સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવનચરિત્ર’, ભાગ 2, 2002)

કોઈનીયે ભક્તિ કરવાનું તો યશવંતભાઈના સ્વભાવમાં જ નહોતું. આથી આ પુસ્તકમાં સરદાર તેમને માટે ચરિત્ર-નાયક જરૂર છે, પણ પૂજ્ય

મૂર્તિ નથી. તો નેહરુ પણ તેમને માટે નથી દેવ કે નથી દાનવ. બંને છે માટીના મનેખ. યશવંતભાઈ કોઈથી કે કશાયથી ક્યારેય અંજાઈ ન જ જાય. એટલે આખા પુસ્તકમાં તેમનો પ્રયત્ન સરદારને હીરો તરીકે ચીતરવાનો નહિ, પણ એક વ્યક્તિ, રાજકારણી નેતા અને ગાંધી-નેહરુના સાથી તરીકે સરદારને જોવા, સમજવા, અને આલેખવાનો છે. માત્ર આ ત્રિમૂર્તિ વિશે જ નહિ, એ સમયના બીજા ધુરંધર રાજકારણીઓ વિશે પોતાને જે લાગ્યું તે અહીં યશવંતભાઈએ બેધડક લખ્યું છે. નેહરુના હૃદયના એક ખૂણામાં કવિ વસતો હતો એટલે તેમનું ગદ્ય ઘણી વાર કાવ્યગંધી બને છે. સરદારનો વ્યવહાર જેવો તડ અને ફડ તેવી જ તેમની ભાષા. પણ યશવંતભાઈના પુસ્તકની ભાષા-શૈલી કે રજૂઆત નથી ક્યાંય કાવ્યમય બનવા મથતી, કે નથી ક્યાંય તડાફાડી જોવા-સાંભળવા મળતી. ભાષાની ભભકથી કે વિધાનોની વિસ્ફોટકતાથી વાચકને આંજી નાખવાનો પ્રયત્ન ક્યાંય જોવા ન મળે. આખા પુસ્તકમાં યશવંતભાઈનો પ્રયત્ન વાચકના હૃદયને સ્પર્શવાનો નહિ તેટલો તેની જાગૃત બુદ્ધિને, તેની વિચારશક્તિને સ્પર્શવાનો જણાય છે. લેખક તરીકે યશવંતભાઈ અતિશયોક્તિના નહિ, પણ અલ્પોક્તિના માણસ છે. એટલે સજાગ વાચકે પણ પુસ્તક વાંચતાં વચમાં વચમાં થોભવું પડે તેમ છે. નહિતર યશવંતભાઈને જે કહેવાનું છે તે કદાચ ચૂકી જવાય. પુસ્તકની ભાષા-શૈલી વિશે ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે તે કોપરા વગરના લીલા નાળિયેરના પાણી જેવી છે: જરીક જ મીઠી, જરીક તૂરી, લગભગ પારદર્શક, સ્વભાવે જ શીતલ. (જોકે, આવું વાક્ય યશવંતભાઈ ક્યારેય ન જ લખે.) એક જાગૃત લેખક અને વિચારક તરીકે યશવંતભાઈ કેટલા મોટા ગજાના માણસ હતા તેનો ખ્યાલ મેળવવા માટે આ એક જ પુસ્તક પૂરતું થાય તેમ છે. જોકે, કમનસીબે આપણા વિવેચકોનું ધ્યાન આ પુસ્તક તરફ ભાગ્યે જ ગયું છે. અલબત્ત, તેમાં ગુમાવ્યું આપણે છે, યશવંતભાઈએ નહિ.

યશવંતભાઈ એટલે એક નખશિખ પ્રામાણિક સજ્જન. જીવનવ્યવહારમાં સો ટયના સોનાનો ચળકાટ. ઈમાનદારી અને બેઈમાની વચ્ચેની નાજુક બારીક રેખાની ઊંડી સમજણ. પરિચય ટ્રસ્ટની ઓફિસની પેન્સિલ પોતાના અંગત કામ માટે વાપરી હોય તો તેની કિંમત જેટલી રકમ તેઓ ઓફિસમાં આપી દેતા એ આ લખનારે પોતાની આંખે જોયું છે. પણ આ પ્રકારની પ્રામાણિકતા એ યશવંતભાઈના જીવનની શરૂઆતથી જ એક ખાસિયત હતી. 1948ના વર્ષની આ વાત છે. અમદાવાદમાં સરખેજ રોડ પરનું સરસ્વતી

વિદ્યાલય. એ વિદ્યાલયના છાત્રાલયના ગૃહપતિ 28 વર્ષના યુવાન શિક્ષક યશવંતભાઈ દોશી. યશવંતભાઈ એમનાં પત્ની વસંતબહેન સાથે ગૃહપતિ નિવાસમાં રહેતા. ત્યારે યશવંતભાઈનાં બા એમની સાથે રહેવા આવેલાં. યશવંતભાઈ અને વસંતબહેન બાને લઈને એક વૈદ્યરાજને તબિયત બતાવવા ગયાં. રાત્રે ઘરે આવતાં મોડું થઈ ગયું. ત્રણેને ભૂખ તો કકડીને લાગેલી પણ રસોઈ કરવાની બાકી હતી. ગૃહપતિનિવાસના ભોંયતળિયે વિદ્યાર્થીઓનું રસોડું. રસોડામાં કહેવાય સગડી, પણ સગડા જેવી મોટી. થોડી રસોઈ કરવી હોય તોય કોલસા ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા પડે. કોલસા ત્યારે સસ્તા. એટલે કોઈને ખર્ચ કઠે નહીં. કોલસા વધારે હોય એટલે સળગતાં વાર લાગે. સરખો ભાઠો થાય નહીં ત્યાં લગી વાસણ સગડી ઉપર ચડાવી ન શકાય.

રસોઈનું મોડું થઈ ચૂકેલું. સૌને ઝડપથી જમવાનું આપી શકાય તે માટે વસંતબહેન નીચે આવેલા છાત્રોના રસોડામાં ગયાં. વિદ્યાર્થીઓએ જમી લીધું હતું. રસોઈયણ બહેન રસોડું આટોપી રહ્યાં હતાં. બાજુમાં પડેલા સગડામાં કોલસા હજુ સળગતા હતા. આ કોલસા રસોડામાં પડ્યા રહીને રાખ જ થવાના હતા. વસંતબહેને રસોઈયણ બહેનને પૂછ્યું : મારે રસોઈ બાકી છે ને ઉતાવળ છે, તો આમાંથી થોડા કોલસા લઈ જઈને મારી સગડીમાં નાખી દઉં તો કંઈ વાંધો તો નથી ને ? આ સાંભળીને રસોઈયણ બહેને કહ્યું : ખુશીથી લઈ જાવ ને, આમે હવે એ નકામા છે બહેન. વસંતબહેન થોડા કોલસા ઘરે લઈ ગયાં. વાસણ ચૂલે મૂક્યું. ઝટઝટ ભોજન તૈયાર કર્યું. જમવાનું પીરસાઈ રહ્યું હતું ત્યારે યશવંતભાઈએ પૂછ્યું : ‘વસંત તું નીચે શું લેવા ગઈ હતી ?’ વસંતબહેને હકીકત હતી તે જણાવી. યશવંતભાઈ બોલ્યા : એ સંસ્થાની ચીજ કહેવાય. આપણા અંગત ઉપયોગમાં તે ન જ લેવાય. વસંતબહેન કહે : પણ આમેય હવે એ નકામા હતા. તેની રાખ જ થવાની હતી. યશવંતભાઈનો જવાબ : ‘સંસ્થા માટે નકામી હોય તેવી ચીજ ઉપર પણ આપણો કોઈ હક બનતો નથી.’ આટલું કહીને યશવંતભાઈ પીરસેલા ભાણા ઉપરથી ઊઠી ગયા અને એ રાત્રે તેમણે ઉપવાસ કર્યો.

પોતાની જાહેરાત થાય અને લોકો આદર-માન આપતા થાય તેવા સભા-સમારંભથી યશવંતભાઈ હંમેશાં પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રહ્યા છે. 1988માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર ભાવનગરમાં ભરાવાનું હતું. ત્યારે ત્યાંના પ્રતિભાવાન સારસ્વતોમાંના એક તરીકે તેમનું સન્માન કરવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે યશવંતભાઈએ તેના જવાબમાં લખેલું :

‘સન્માન વગેરેની વાતમાં મારો સિદ્ધાંતિક વાંધો છે એટલે તમે એ વિધિમાંથી મને સંપૂર્ણ રીતે બાદ કરશો. એક તો આ બાબત મને થોડી હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પણ તે જવા દઈએ અને ગંભીરતાથી લઈએ તો આવાં સન્માનો માટેની પસંદગીમાં ન્યાય ભાગ્યે જ થઈ શકે. આપણી ઇચ્છા અન્યાય કરવાની ન હોય પણ આમાં ન્યાયની શક્યતા જ અતિશય ઓછી છે. આપણે ફક્ત સફળતાની જ પૂજા કરી શકીએ. આપણા હાથમાં એ સિવાય બીજું કશું નથી. અને મારું શિક્ષણ મને એમ કહે છે કે સફળતાની પૂજામાં ખરેખરો ન્યાય થતો નથી. એટલે કે સાચા લાયક માણસોનું આપણે સન્માન કરીએ એવું બહુ ઓછું બની શકે છે. આ પહેલાં પણ આવે પ્રસંગે મને બાકાત રાખવાનું મારે મિત્રો અને વડીલોને લખવું પડ્યું છે. તમે મારી વાત સંદર્ભમાં લેશો એવી આશા રાખું છું.’

સભાસમારંભોમાં બોલવાનાં આમંત્રણ યશવંતભાઈ બહુ જ ઓછાં સ્વીકારે અને તેમાંથી પણ ઓછામાં ખરેખર સહભાગી થાય. સભામાં બોલવાનું બને ત્યાં સુધી ટાળતા હતા અને સમારંભથી હંમેશાં અળગા રહેતા. તેમનો આવો વર્તાવ ઘણાને સમજાતો નહીં. પણ એક ભજનની પંક્તિ જેમણે સાંભળી હશે તેમને યશવંતભાઈનું આવું વર્તન સમજાયું હશે. ગંગાસતી તેમના એક ભજનમાં કહે છે : ‘મંડપ મેળાવડા ઓછા કરો પાનબાઈ, એ તો હોય અધૂરિયાનાં કામ જી.’ સભાસમારંભોમાં સામે ચાલીને આવનારા, પ્રયત્નપૂર્વક તેમાં છવાઈ જનારા, અને વાહ વાહ મળે તો ફુલાઈને ફાળકો થઈ જનારા લોકો કેટલા અધૂરિયા હોય છે તે આજે સમજાય છે પણ ત્યારે યશવંતભાઈની બાબતમાં ઘણાને આ વાત સમજાતી નહીં.

અલબત્ત આનો અર્થ એવો નથી કે યશવંતભાઈ માણસોને મળવાનું ટાળતા અથવા તેઓ સ્વભાવે અતડા હતા. લોકોને મળીને યશવંતભાઈને અનહદ આનંદ થતો. અને જે સહજતાથી યશવંતભાઈ વિદ્વાન લેખકો વચ્ચે ખીલે તેવી જ રીતે આમઆદમી જોડે પણ તેમનો નાતો બંધાય. બોમ્બે સેન્ટ્રલ સ્ટેશનથી ઊપડતી બોરીવલી લોકલ ટ્રેનમાં યશવંતભાઈની મંડળી જામે અને હસી મજાકમાં યશવંતભાઈ પણ સહજ રીતે જોડાય. આ વખતે કશી ગંભીર વાત થાય નહીં, અને થાય તો યશવંતભાઈ જાતે જ તેનો છેદ ઉડાવી દે. આ મિત્રમંડળીએ છેલ્લાં વર્ષોમાં યશવંતભાઈને ઘણું માનસિક બળ પૂરું પાડ્યું હતું. યશવંતભાઈની શોકસભામાં એ મંડળીના ઘણાખરા સભ્યો હાજર રહ્યા હતા.

યશવંતભાઈ ક્યારેય કોથળામાં રાખીને પાંચશેરી મારવામાં માનતા

નહોતા. જે લાગે તે લખવું, સ્પષ્ટ લખવું, કશી દિલચોરી કર્યા વગર લખવું, પછી ભલે જેને વિશે લખાતું હોય એ વ્યક્તિ ગમે તેટલી મોટી કે મહત્ત્વની કેમ ન હોય. તેમના કેટલાક લેખોમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ તો આ વાત તરત ધ્યાનમાં આવશે. ‘કવિતા અને સંગીત’ નામના લેખમાં તેઓ કહે છે :

થોડા વખત પહેલાં પરિચય ટ્રસ્ટે યોજેલી એક નાનકડી ચર્ચાસભામાં શ્રી નિરંજન ભગતે કવિતાને સંગીતની સોબતથી કશો જ લાભ ન થાય એવો અંતિમવાદી મત રજૂ કર્યો ત્યારે શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ અને બીજા કેટલાક ભાઈઓએ સંગીત કવિતાને ઉપકારક થઈ પણ શકે એવો મધ્યમમાર્ગી મત વ્યક્ત કર્યો. નિરંજનની પાયાની વાત એ હતી કે સંગીતથી કવિતાની આપણી સમજણમાં કશી વૃદ્ધિ થતી નથી. ગીત પણ સમજવા માટે તે ગાવાની જરૂર જ નથી. એનો પાઠ જ પૂરતો છે. મારી દષ્ટિએ મુદ્દો એ છે કે કવિતા કેવળ અર્થની જ સામગ્રી નહીં, પણ શબ્દ, લય, ભાવ, ઊર્મિ વગેરેનું રસાયણ હોવાથી સંગીતનો એકડો જ કાઢી નાખવાનું શક્ય નથી. કાવ્યનો ભોક્તા એના અર્થ ઉપરાંત જે ઘણું ઘણું અનુભવે છે તેમાંથી અમુક અનુભવોમાં સંગીત અવશ્ય સહાયક થાય એમ મને લાગે છે. નરિસહ મહેતાથી માંડી છેક આજના નવોદિત કવિઓ સુધીના (નિરંજન સહિત) કવિઓએ ગીતો લખ્યાં તેમાં ભાવક પાસે તેમની અપેક્ષા કેવળ પઠન કરવાની કે પઠન થતું સાંભળવાની જ હશે એવું પણ માની શકાતું નથી. અને ભારતીય પરંપરા જોઈએ તો તે તો છંદો પણ રાગડા તાણીને ગાવાની જ હતી, અને આજે પણ છે. પઠન કરનાર કરનારમાં ફેર હોય તે પ્રમાણે એક ગાનાર અને બીજામાં પણ ફેર હોય અને બંને સરખા અસરકારક ન પણ હોય. તેમ છતાં ગમે તેવો ઉત્તમ ગાયક પણ કવિતાની આપણી અનુભૂતિમાં કશો વધારો ન જ કરી શકે એ વાત સ્વીકારવા જેવી નથી લાગતી. (‘ગ્રંથ’, એપ્રિલ, 1979)

કાવ્યનો અનુવાદ નહીં પણ તેનું સ્વૈર રૂપાંતર કરવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ આપણા કેટલાક કવિઓ દ્વારા થતી આવી છે અને એમની એ પ્રવૃત્તિની મોટેભાગે પ્રશંસા થતી રહી છે. પણ ‘કાવ્યાનુવાદની એક સમસ્યા’ નામના લેખમાં યશવંતભાઈ નિખાલસતાથી લખે છે :

મેં જે કાવ્યરૂપાંતરકારોની વાત કરી તેઓ લગભગ સ્વતંત્ર લેખન કરતા હોવા છતાં તે કૃતિને મૂળ લેખકની કૃતિનો અનુવાદ ઠરાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. હું માનું છું કે આમાં મૂળ લેખકને અન્યાય થાય છે. ઘણી કૃતિઓ વિશે એમ કહેવાય છે કે અસલ કૃતિ કરતાં પણ અનુવાદ વધારે સારો થયો

છે. સ્વર્ગસ્થ મેઘાણીનાં કેટલાંક કાવ્યો વિશે આ વાત વારંવાર સાંભળવા મળી છે. તાજેતરમાં શ્રી મકરંદ દવેના અનુવાદો વિશે પણ આવી જ વાત થતી સાંભળી છે. આ બંને કવિઓ પોતપોતાની રીતે ઉત્તમ કવિઓ છે. પણ એમની અનુવાદ-પ્રવૃત્તિ કૃતિને ન્યાય કરે છે કે કેમ એ વિશે મારા મનમાં શંકા રહે છે. આ બંને કવિઓ સારા ગીત-કવિ છે. વળી બંને લોકભાષાનો સરસ ઉપયોગ કરી જાણનારા છે. આથી લોકભાષાના ઉપયોગવાળાં તેમનાં ગીતો ભાવકને મુગ્ધ કરી દે એ સ્વાભાવિક છે. લોકભાષા સિવાય પણ સરસ ઢાળ અને મધુર ભાષમાં મુકાયેલાં ગીતો આકર્ષક બને. પણ ક્યારેક એવું બને કે મૂળ કવિને આવો કોઈ ગીતલય ઇષ્ટ ન હોય, એણે એના કાવ્યને અમુક ભાવ માટે અમુક સ્વરૂપ આપ્યું હોય. અનુવાદકો એને જુદા સ્વરૂપમાં મૂકી કદાચ આકર્ષક ગીત રચી શકે પણ મૂળનો ભાવ એમાં કરમાઈ જાય. જેમ મૂળ કાવ્યને એના લયસંગીતથી વંચિત કરવું એ એક પ્રકારનો દોષ છે તેમ મૂળ કાવ્યમાં ન હોય એવા વધુ પડતા માધુર્ય અને સંગીતથી એને ભરી દેવું એ પણ બીજા પ્રકારનો એક દોષ છે એમ મને લાગે છે. (‘ગ્રંથ’, મે, 1980)

ગાડરિયા પ્રવાહની સાથે રહીને સલામતી શોધવાનું યશવંતભાઈના સ્વ-ભાવમાં ક્યારેય નહોતું. ‘મોમ, માસ્ટર્સ અને મનોહર માલગાંવકર’ નામના લેખમાં તેમણે કહ્યું છે :

કેટલાક લોકોની જેમ હું એવું માનનારો નથી કે અંગ્રેજીમાં સર્જનાત્મક સાહિત્ય લખનારા લેખકો નિરર્થક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. હું એવો પણ પ્રશ્ન નથી ઉઠાવતો કે આ લેખકોના પુસ્તકો વાંચે છે કોણ ? કારણ કે હું પોતે જ તેમના વાચકોમાંનો એક છું. કથા-સાહિત્યની વાત કરું તો મુલ્કરાજ આનંદથી માંડી મનોહર માલગાંવકર સુધીના અનેક લેખકોએ લખેલી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ અંગ્રેજ લેખકોના અનુકરણ જેવી અને તેથી બધી એક સરખી હોય એવું નથી. હા દરેક કથા-લેખકને પોતાનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ, પોતાનાં વિશિષ્ટ પાત્રો, એ પાત્રોને વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ છે અને એ દરેકને પોતાની જુદી શૈલી અને ભાષાની રીતિ છે. ટૂંકમાં દરેક લેખકે નવલકથાને ક્ષેત્રે પોતાનું ચોક્કસ પ્રદાન કર્યું છે.

અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય નવલકથાકારોમાં મને સૌથી વધારે ગમે છે આર. કે. નારાયણ અને મનોહર માલગાંવકર. હું જાણું છું કે આ ગમે છે શબ્દપ્રયોગ બિન-સાહિત્યિક છે એવું ઘણા કહેશે. બનવાજોગ છે કે સાહિત્યિક દષ્ટિએ તુલના કરતાં કેટલાકને મુલ્કરાજ આનંદ કે રાજા રાવ કે અન્ય

કોઈ વધુ તારીફ કરવા લાયક જણાય. મારે એ સાથે કશો ઝઘડો નથી. આર. કે. નારાયણ પાઠ્યપુસ્તકોમાં અને ફિલ્મમાં આવ્યા છે એટલે એ વધુ જાણીતા છે. મનોહર માલગાંવકર એટલા જાણીતા નથી.

માલગાંવકર મને ગમે છે એનું કારણ કદાચ એમની ખાંચખૂંચ વિનાની, વાંચતાં ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે એવી સીધી પણ ચોટદાર અંગ્રેજી ભાષા હશે. પણ એમની નવલકથા ‘ધ પ્રિન્સિસ’ વાંચતાં મને એક ઉત્તમ કૃતિ વાંચ્યાનો આનંદ થયો હતો. (‘ગ્રંથ’, એપ્રિલ, 1978)

સાહિત્યના ક્ષેત્રના કે બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રના ગમે તેવા ચમરબંધીની પણ યશવંતભાઈ સાડીબારી રાખતા નહીં. મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ની નવલકથા વિશે શ્રી નગીનદાસ સંઘવીએ લખેલું અવલોકન ‘ગ્રંથ’ના એક અંકમાં પ્રગટ થયું. અલબત્ત સંઘવીસાહેબે તેમના અવલોકનમાં આ નવલકથાને માત્ર ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈ હતી, સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે જોઈ નહોતી, અને એ રીતે જોવાની મારી સજ્જતા નથી એવી નિખાલસ કબૂલાત પણ કરી હતી. સંઘવીસાહેબનું કહેવું હતું કે આ નવલકથા સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે સારી હશે, ઉત્તમ પણ હોઈ શકે, પણ ઇતિહાસ તરીકે એ નર્ચો બફાટ છે. સંઘવીસાહેબનું આ અવલોકન વાંચીને દર્શક નારાજ થયા અને પોતે લાંબો ખુલાસો લખ્યો પણ તે ‘ગ્રંથ’ને ન મોકલતાં બીજા સામયિકમાં છપાવ્યો. સંઘવીસાહેબે તેનો જવાબ આપવાની ઈચ્છા યશવંતભાઈ સમક્ષ વ્યક્ત કરી ત્યારે યશવંતભાઈએ કહ્યું કે અવલોકન ‘ગ્રંથ’માં લખાયું છે. દર્શકે જવાબ ‘ગ્રંથ’માં આપવો જોઈએ. ‘ગ્રંથ’ તેમના લખાણને લાયક નથી તેવું સમજતા લાગે છે. તમારે લખવું હોય તો લખો, પણ બીજે છપાયેલા લેખની નોંધ લેવા હું રાજી નથી.એ પછી દર્શકનો અણગમો લાંબો વખત રહ્યો. પણ ગમે તેવો મોટા ગજાનો લેખક પણ ‘ગ્રંથ’ની અવગણના કરે તે યશવંતભાઈથી સહન થતું નહીં. આટલું મમત્વ અને આટલી સૂક્ષ્મ સજાગતાથી તેમણે ‘ગ્રંથ’નું પોષણ કર્યું. યશવંતભાઈના સ્વભાવ અને સંપાદક તરીકેની ફરજ વચ્ચે હંમેશાં એક જાતની ખેંચતાણ રહ્યા કરતી. કોઈની ભૂલ બતાવીને કોઈને ઉતારી પાડવાનો તેમનો સ્વભાવ જ નહીં. તો બીજી બાજુ નાની સરખી ભૂલ પણ ચલાવી લેવાનું તેમને જ્ઞાવે નહીં. આ બંનેની સમતુલા યશવંતભાઈ સહજભાવે અને સરસ રીતે સાચવતા. આપેલું લખાણ વંચાઈ ગયા પછી તેમને મળવાનું થાય ત્યારે અતિશય કુમાશથી પણ પૂરેપૂરી દઢતાથી વાત કરતા. આપણને જ આપણી ભૂલ દેખાય તેવી શૈલી યશવંતભાઈની આગવી પદ્ધતિ હતી. યશ-

વંતભાઈ આપણી એક પણ ભૂલ સુધારે નહીં, પણ બધી ભૂલો આપણી પાસે જ સુધારાવે તેવો ઘણા લેખકોને અનુભવ હશે.

યશવંતભાઈ સાથે વાતો કરતા બેઠા હોઈએ ત્યારે જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચાઓ ઉપરાંત વ્યક્તિઓ વિશેની વાત પણ નીકળે તે સ્વાભાવિક છે. યશવંતભાઈ વિષય કે વ્યક્તિ વિશેની ચર્ચા મોકળા મનથી કરે ખરા, અને બાંધી મુઠ્ઠી રાખી હોય તેવું ત્યારે લાગે નહીં. પણ સાથોસાથ કોઈ પણ વ્યક્તિની નિંદા તેમને મોઢે કદી સાંભળવા મળે નહીં. કોઈનું ઘસાતું બોલ્યા હોય અથવા કોઈ પ્રત્યે તુચ્છકાર દર્શાવ્યો હોય તેવો પ્રસંગ કોઈને પણ ભાગ્યે જ યાદ આવશે. માણસના ગુણ જોવાની અથવા ગુણ શોધી કાઢવાની તેમની આવડત એટલી તો જબરદસ્ત હતી, તેમની ગુણગ્રાહકતા એટલી પ્રખર હતી કે બીજાના દોષ તે જોતા તો હશે, પણ તે ક્યારેય તેમના મનમાં વસતા નહીં. નરિંસહ મહેતાએ ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ’ એ ભજનમાં વૈષ્ણવજનનાં જે લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તેમાંનું એક લક્ષણ આ છે : ‘નિંદા ન કરે કેની રે.’ આ કસોટી લાગુ પાડીએ તો યશવંતભાઈ ગુણધર્મે વૈષ્ણવ હતા એમ કહેવું પડે. અલબત્ત, યશવંતભાઈ રાગદ્વેષથી પર હતા એવું કહેવાનો કોઈને અધિકાર ન હોય. પણ એ રાગદ્વેષને તેઓ પોતાના કામની વચ્ચે, સંપાદક તરીકેની પોતાની ફરજ બજાવતી વખતે આડા આવવા દેતા નહીં. યશવંતભાઈ ગુસ્સે થતા ખરા, પણ એ ગુસ્સો ઘણો જ સંયમિત અને માત્ર થોડી ક્ષણો માટેનો જ હોય. એ પછી તેઓ તરત જ શાંત થઈ જાય.

યશવંતભાઈની નિશ્રામાં પ્રગટ થયેલી પરિચય પુસ્તિકાઓના વિષયનો વ્યાપ જોઈએ તો યશવંતભાઈ કેટલા બહુશ્રુત હશે તેનો અંદાજ બાંધી શકાય. કોઈ પણ માણસ માટે આટલા બધા વિષયની જાણકારી મેળવવાનું શક્ય નથી. પણ માનવસ્વભાવ અને સમાજની દરેક પ્રવૃત્તિમાં યશવંતભાઈનો રસ અતિશય જીવંત. રોમન તત્ત્વશાસ્ત્રી ટેસીટસે લખેલું વાક્ય યશવંતભાઈને તંતોતંત લાગુ પાડી શકાય. Nothing human is alien to me. માનવ અંગેની કોઈ પણ બાબત મારે માટે અગ્રાહ્ય નથી. યશવંતભાઈ બધી જ બાબતોમાં રસ ધરાવે અને ઊંડા ઊતરે પણ ખરા. તેમની સાથે વાત કે ચર્ચા કરવાનું થાય ત્યારે શીખવાનું આપણે હોય પણ યશવંતભાઈ જાણે પોતે શીખતા હોય તેવો વર્તાવ કરે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સતત શીખતો રહે તેને જ ઉત્તમ શિક્ષક જાણવો તેમ કહેવાય છે. આ અર્થમાં યશવંતભાઈ એક ઉત્તમ શિક્ષક હતા.

સાહિત્યિક વ્યક્તિઓ, વાદો, સંપ્રદાયો અંગે તંત્રી તરીકે યશવંતભાઈનું વલણ સંપૂર્ણપણે તટસ્થ હોવા છતાં ‘ગ્રંથ’ અને તેના તંત્રી ઉપર માત્ર આડકતરા જ નહીં પણ સીધા હુમલા પણ અવારનવાર થતા રહ્યા હતા. ‘પેટનો બળ્યો ગામ બાળે’ નામના લેખમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

શ્રી સુમન શાહ અને એમના ગોઠિયાઓને લેખકની સ્વતંત્રતાની વાત જ કઠે છે. ગુજરાતના લેખકો, કવિઓ, વિવેચકો અને તંત્રીઓએ એમના કહ્યા પ્રમાણે જ ચાલવું જોઈએ એવું એમનું વલણ છે. બોલ્શેવિકોની જેમ એ ટોળી પણ ‘જે લોકો અમારી સાથે નથી તે અમારી સામે છે’ એમ માનનારી જણાય છે. આવું છે એટલે એમને સ્વાતંત્ર્યની સૂગ છે. એટલે ‘ગ્રંથ’માં એમને વિશે ઘસાતો એક શબ્દ પણ લખાતાં તેમને માર્કું લાગી જાય છે. એટલું જ નહીં એમને વિશે સારું લખ્યું હોય તોય એ પૂરતું સારું નથી એવો એમને ધોખો રહી જાય છે. ‘ગ્રંથ’માં જાહેર રીતે ચર્ચા કરવાની મનોવૃત્તિ હોતી નથી એટલે અંગત પત્રમાં ઉકળાટ વ્યક્ત કરે છે. ‘ગ્રંથ’ના તંત્રીની સામે લખવા માટે ‘ગ્રંથ’નાં પાનાં ખુલ્લાં હોવા છતાં એની સામેની ફરિયાદ ‘ગ્રંથ’ના સંચાલકો સમક્ષ કરવાની પદ્ધતિ તેમણે અપનાવી છે. આ બધું જોયા પછી આ જૂથની ફાસિસ્ટ મનોવૃત્તિ ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે. આવી એકેવ સત્તાની વૃત્તિ સંતો અને સરમુખત્યારો જ નથી સેવતા, પોતે જ પોતાની જાતને આવાં ગાર્દ ગણાવી છાતી ફુલાવનારાઓ પણ સેવતા હોય છે. ‘ગ્રંથ’ તમામ પ્રકારની જોહાકીનો વિરોધ કરે છે. પછી એ જોહાકી સરકારની હોય, સાહિત્યક્ષેત્રે લાગવગ જમાવી બેઠેલી જૂની, નવી, કે નવી-જૂની મિશ્ર ટોળીઓની હોય, કે પછી પોતે જે કંઈ સારું માને છે તે સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું લખાણ પ્રગટ થવું જ ન જોઈએ એમ માનનારા નવા યુગના ચોખલિયાઓની હોય. (‘ગ્રંથ’, સપ્ટેમ્બર, 1974)

કેટલાકને આત્યંતિક લાગે એટલી હદે યશવંતભાઈ ઉદારમતવાદી હતા. ‘સાધારણ સાહિત્યના બચાવમાં’ નામના લેખમાં તેઓ કહે છે :

એક યુવાન કવિ વિવેચક મિત્રને હું ઘણી વાર અકળાઈ ઊઠતા જોઈ છું. કેટલું બધું કચરા જેવું સાહિત્ય બહાર પડે છે એ એમની અકળામણની ધ્રુવપંક્તિ છે. અહીં કચરાનો અર્થ કોઈ અશ્લીલ, બીભત્સ કૃતિઓ એવો નથી. પણ સાધારણ, કક્ષાહીન, નીચા વર્ગની કૃતિઓ એવો છે. હું એમને કહું છું કે આ પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય જ નહિ પણ આવશ્યક છે.

આ પરિસ્થિતિ આવશ્યક છે એમ કહું છું એ વિચિત્ર લાગશે. ધોરણભેદના પાયામાં મુખ્યત્વે તો રુચિભેદ છે. આ સંજોગોમાં તમે અમુક જ ધોરણનું સાહિત્ય, જેને તમે શ્રેષ્ઠ માનતા હો એવા જ પ્રકારનું સાહિત્ય, નિર્માણ થાય અને બીજું સાધારણ પ્રકારનું, નીચી કક્ષાનું સાહિત્ય નિર્માણ જ ન થાય એવી પરિસ્થિતિ કાયદાથી ઊભી કરવા તમે ઇચ્છો છો ? કાયદો જવા દો, એવી પરિસ્થિતિ આપોઆપ ઊભી થાય એવું પણ તમે ઇચ્છો ?

હું એવું ન ઇચ્છું. જ્યાં સુધી માનવજાતમાં વૈવિધ્ય રહેવાનું છે ત્યાં સુધી એનામાં રુચિભેદ રહેવાનો છે. ત્યાં સુધી એ રુચિને અનુકૂળ સાહિત્ય પ્રગટ થાય એ સ્વાભાવિક જ નહીં આવશ્યક પણ છે. માનો કે મારી રુચિ એવી છે કે મને ટારઝન, પેરિ મેસન, અને જેમ્સ બોન્ડનાં પરાક્રમો જ વાંચવાં ગમતાં હોય; અથવા માનો કે મને વિહ્લ પંડ્યા, રસિક મહેતા, અને સારંગ બારોટની નવલકથાઓ વાંચવી ગમતી હોય. માનો કે આવતીકાલે આપોઆપ એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ કે જેમાં 'ફેરો' અને 'તેડાગર' જેવી જ નવલકથાઓ પ્રગટ થાય. 'પ્રાગૈતિહાસિક અને શોકસભા' જેવા જ વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થાય અને પેલી સાધારણ પ્રકારની કૃતિઓ પ્રગટ થતી સર્વથા બંધ થઈ જાય તો મારું અને મારા જેવા લાખો વાચકોનું શું થાય ? અમને અમુક જ પ્રકારની કૃતિઓ પરાણે વાંચવાની ફરજ પડે અથવા અમારે વાચન વિના ચલાવી લેવું પડે. આ પરિસ્થિતિ મને ઇષ્ટ નથી લાગતી. ('ગ્રંથ', જૂન, 1971)

'ગ્રંથ'માં લખતી વખતે યશવંતભાઈ કોઈ પણ પુસ્તક વિશે ઝીણી નજરે જોઈને લખતા એટલું જ નહીં, પુસ્તક પ્રકાશનના વ્યવસાયની બારીકીઓ પણ તેમની નજરમાંથી છટકી શકતી નહીં. 'ગ્રંથ'ના 'શરદબાબુ વિશેષાંક'માં 'ગુજરાતીમાં શરદબાબુ' નામથી લખેલા લેખમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

શરદબાબુનાં પુસ્તકોના આટલા બધા અનુવાદ ગુજરાતીમાં થયા હોવા છતાં કોઈ અનુવાદકે કે પ્રકાશકે એમની પરવાનગી મેળવી હોય કે એમને રોયલ્ટી આપી હોય એવું જણાતું નથી. કંઈ નહીં તો પરવાનગી આપવા માટે આભાર માનવાનો જે સામાન્ય રિવાજ છે તેવું કંઈ કરેલું પણ કોઈ પુસ્તકમાં જણાતું નથી. પ્રગટ થયેલા અનુવાદો અને કેટલાક અનુવાદોની સંખ્યાબંધ આવૃત્તિઓ લક્ષમાં લેતાં એવી ગણતરી મૂકી શકાય કે જો ગુજરાતી પ્રકાશકોએ શરદબાબુ અને તેમના વારસોને રોયલ્ટી આપી હોત તો દસ ટકા લેખે પણ એકાદ લાખની રકમ સહેજે થઈ જાત. પરવાનગી મગાઈ હોત અને રોયલ્ટી આપવી પડી હોત તો શરદબાબુની કૃતિઓ વિવિધ અનુવાદોના

જાળામાંથી ઊગરી જાત અને ગુજરાતનાં પુસ્તકાલયો બેવડા ખર્ચમાંથી બચી જાત. ('ગ્રંથ', સપ્ટેમ્બર, 1976)

પુસ્તકોનાં અવલોકન કરતી વખતે યશવંતભાઈ અજાણ્યા કે ઓછા જાણીતા લેખકની કૃતિ વિશે જ નિખાલસતાથી લખતા અને સાહિત્યની દુનિયાનાં મોટાં માથાંઓ વિશે લખતી વખતે ગોળ ગોળ લખતા એવું નહોતું. બેવડાં ધોરણો એમણે કદી અપનાવ્યાં નથી. ગુલાબદાસ બ્રોકરના કાવ્યસંગ્રહ 'વસંતે'ના અવલોકનમાં તેમણે લખ્યું હતું :

આ સંગ્રહનાં કાવ્યો શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના પ્રારંભકાળે લખાયેલાં. લખાયાં એ અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયાં હોત તો સુંદરમ્ ઉમાશંકરની સાથે જે અનેક કવિઓ એમની જ શૈલીએ કાવ્યરચના કરતા હતા તેમાંના આ પણ એક છે એમ ગણીને કંઈ નહીં તો નિસરણીને કોઈક પગથિયે પણ બ્રોકરને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોત. પણ આજે જ્યારે ગુજરાતી કવિતા ત્રીશીનો મુકામ ઉઠાવીને અનેક અવનવાં પ્રયાણો કરી ચૂકી છે ત્યારે ત્રીશીની કવિતાના સાવ સામાન્ય નમૂનાના પ્રકાશન તરફ વાચકો કેવળ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવે તો તેમનો દોષ કાઢી ન શકાય. ('ગ્રંથ', જૂન, 1964)

'ગ્રંથ'માં માત્ર સાહિત્યનાં પુસ્તકોનાં જ અવલોકન પ્રગટ થતાં એવું નથી. કોઈ પણ વિષયનું પુસ્તક જેમાં સામાન્ય વાચકથી માંડીને વિદ્વગ્ધ વાચક સુધીનાને રસ પડી શકે એવાં પુસ્તક વિશે 'ગ્રંથ'માં અવલોકન કે લેખ પ્રગટ થતાં. મોરારજી દેસાઈના અંગ્રેજી પુસ્તક 'In My View' વિશે લખેલા અવલોકનના અંતભાગમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

શ્રી દેસાઈનો ચોથો અવાજ બહુ પ્રિય લાગે તેવો નથી. એ અવાજ પોલીસનો અવાજ છે. તેઓ કહે છે : 'સરકારની ટીકા કરનારા ઘણી વાર એમ કહે છે કે આઝાદી પછી પોલીસે વધારે ગોળીબાર કર્યાં છે અને લોકોને વધારે નિર્દયતાથી ઠાર કર્યાં છે, આ ટીકા તદ્દન ખોટી છે. આપણે આઝાદી મેળવી તે પછી જલિયાંવાલા બાગને જરાકેય મળતું આવે એવું કંઈ જ બન્યું નથી. ગોળીબાર કરવા પડ્યા છે તે એ સ્વીકારે છે પણ તેની જવાબદારી હિંસાનો સંભવ હોવા છતાં ચળવળ કરનારાઓની અને ગેરકાનૂની કૃત્યો મૂંગે મોઢે જોઈ લેનારા લોકોની છે એવું એમનું માનવું છે.

સુવર્ણ અંકુશ હુકમની સામેની ચળવળ વિશે તેઓ કહે છે : સરકારે

એ હુકમનો કડકાઈથી અમલ કર્યો હોત અને જરૂર પડે ત્યાં એને વધુ કડક બનાવ્યો હોત તો એની સામેની ચળવળ વખત જતાં બેસી જાત એની મને ખાતરી છે.

લોકશાહીવાદી નેહરુની કે શાસ્ત્રીની ભાષા કરતાં આ સાવ જુદી ભાષા છે.

આ લખાણોમાં એક વધુ સૂર અંતરાત્માના અવાજનો અને સિદ્ધાંતનો છે. એ વાતને હું બહુ મહત્ત્વ નહિ આપું. ('ગ્રંથ', ઓક્ટોબર, 1966)

કોઈ લેખકને અંજલિ આપતી વખતે પણ યશવંતભાઈ સારાસાર વિવેકનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખતા. 'સ્વર્ગસ્થ મનસુખલાલ ઝવેરી' નામના લેખમાં તેઓ કહે છે :

કવિ કરતાં પણ વિવેચક તરીકેનું મનસુખભાઈનું કામ વધુ પ્રભાવશાળી છે. ધરખમ લેખકો અને માતબર કૃતિઓની તપાસ કરવાની વૃત્તિ વિવેચક મનસુખભાઈમાં હંમેશાં દેખાતી. ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે તેમનાં વિશિષ્ટ મંતવ્યો હતાં. અગત્યની વાત એ છે કે પોતાનાં મંતવ્યોની બાબતમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રામાણિક હતા. દાખલા તરીકે ગાંધીયુગના સાહિત્યને ઉતારી પાડવાની ફેશનના દિવસોમાં મનસુખભાઈએ બુલંદ અવાજે એ સાહિત્યની વકીલાત કરી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં એમણે જે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે પણ 'ગાંધીયુગનું સાહિત્ય' એ વિશે. આ વ્યાખ્યાનો મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કર્યાં છે. તેમાં તેમણે ગાંધીયુગને ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ ગણાવ્યો છે. ગાંધીયુગના સાહિત્યનો આવો પ્રખર હિમાયતી બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે. એવી જ રીતે અદ્યતન કવિતાના અમુક પ્રકારો વિશે એમને ઝાઝો આદર નહોતો એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં એ સંકોચ રાખતા નહીં. ('ગ્રંથ', સપ્ટેમ્બર, 1981)

યશવંતભાઈનાં લખાણોમાં અંગત વાત તમને ભાગ્યે જ જોવા મળે. પણ ક્યારેક બહુ સહજતાથી એવી વાત આવી પણ જતી. ચુનીલાલ મડિયાને અંજલિ આપતા લેખમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

મડિયા સાથે લગભગ નવ વર્ષ અમેરિકી માહિતી કચેરી(યુસિસ)માં કામ કર્યું એ દરમિયાન મનદુઃખ તો શું મતભેદનો પણ એકેય પ્રસંગ બનેલો સાંભરતો નથી. આ ઔપચારિક વાત બિલકુલ નથી. અક્ષરશઃ સાચી છે. તે દિવસોમાં તો એ વાત ધ્યાન નહોતી ખેંચતી. આજે ધ્યાન ખેંચે છે અને

અસાધારણ લાગે છે. આ વાતનો ખુલાસો એ હોઈ શકે કે કઈ વાત મહત્વની અને કઈ નહીં તે અંગે એમનો ગજ સંગીન હતો એટલે ઝીણી ઝીણી જે બાબતો ઓફિસનાં અન્ય ખાતાંઓમાં પણ અંગત મનદુઃખ ઊભાં કરતી તેમાં મડિયાને રસ જ નહોતો. એ બધી બાબતમાં જે થતું હોય તે થવા દો, તમને ઠીક લાગે તેમ કરો, એવું એમનું વલણ હતું.

આવી જ ઉદાસીનતા બીજી એક, દુન્યવી દષ્ટિએ તો અતિશય મહત્વની ગણાતી એવી બાબતમાં હતી. યુસિસના ગુજરાતી ખાતા પાસે પુસ્તકો અને અમેરિકન સંદેશના લેખો માટે અનુવાદકોનાં નામ માગવામાં આવતાં. હજારો રૂપિયાનું કામ આપવાની વાત હતી. પાછળથી તો દર મહિને હજાર બે હજાર રૂપિયાનું અનુવાદનું કામ બહારના માણસો પાસે ગુજરાતી વિભાગ તરફથી જ કરાવી લેવામાં આવતું. પણ આ કામ કોને આપવામાં આવે છે એમાં

મડિયાએ કદી રસ સરખોયે બતાવ્યો નથી. ખાતાના ઉપરી તરીકે એ સત્તા તો એમની જ હતી. ફાવે તેને કામ આપીને આભારવશ કરી શક્યા હોત. પણ એવો રસ જ નહીં. કામ સરસ થાય તે રીતે બધું ગોઠવાય છે એની ખાતરી છે. તો બસ ચાલવા દો.

આ બે પ્રસંગો એટલા માટે લખું છું કે મડિયાના વ્યક્તિત્વની જે પ્રચલિત છાપ છે તેમાં એ કંઈક જુદી રેખાઓ ઉમેરે છે. ('ગ્રંથ', જાન્યુઆરી, 1969)

'ગ્રંથ' શરૂ થયું તે પહેલાં પણ યશવંતભાઈ લખતા હતા. 'ગ્રંથ' માટે તેમણે પુષ્કળ લખ્યું. આ ઉપરાંત 8 જેટલી પરિચય પુસ્તિકા લખી. 'સંસ્કૃતિ', 'પરબ', 'પ્રબુદ્ધ જીવન' જેવાં સામયિકોમાં લેખો કે ચર્ચાપત્રો લખ્યાં. 'ગ્રંથ' બંધ થયું તે પછી યશવંતભાઈ મુંબઈનાં જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રોમાં અઠવાડિક કોલમ લખતા. 'જન્મભૂમિ પ્રવાસી', 'સમકાલીન', 'સમાંતર પ્રવાહ' અને 'ગુજરાતી મિડ-ડે' જેવાં મુંબઈથી પ્રગટ થતાં વર્તમાનપત્રોમાં તેમણે જુદા જુદા વખતે કોલમો લખી.

સાહિત્યિક પત્રકાર તરીકેનાં આદર્શ ગુણ-લક્ષણો યશવંતભાઈમાં હતાં એટલે દૈનિકના વાચકને નજર સામે રાખીને અહીં તેમણે લખ્યું છે. પણ એનો અર્થ એવો જરાય નથી કે તેમણે દે દામોદર દાળમાં પાણી કર્યું છે. બલ્કે ઘણાખરા લેખો ટાઈટ રાઈટિંગના નમૂના જેવા છે. કેટલાક લેખોનાં મથાળાં કે આરંભ જોતાં લાગે કે આ લેખ તો પ્રાસંગિક હશે, હવે આટલે

વર્ષે એનું મહત્વ ખરું ? પણ ના. પ્રાસંગિકતાનો ઉપયોગ યશવંતભાઈ સ્પ્રિંગ બોર્ડ તરીકે કરે છે. પછી તો ડૂબકી મારીને પહોંચી જાય છે સાહિત્યના કોઈ વ્યાપક પ્રશ્ન કે સમસ્યાનાં ઊંડાં પાણીમાં. આવી ડૂબકી મારવાની તેમની પાસે સજ્જતા પૂરેપૂરી છે પણ પોતાની સાહિત્યિક સજ્જતાનો દેખાડો તેઓ ક્યાંય ભૂલેચૂકે પણ કરતા નથી. આવો દેખાડો કરવાનો ઇરાદો ન હોવાથી જ તેઓ વિવેચનની અટપટી પરિભાષાથી દૂર રહે છે. અન્ય ભાષાના શબ્દો, પરિભાષા વગેરે લખાણમાં દાખલ કરવાનું ટાળે છે. પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડવા લાંબાં અવતરણોથી લેખને ભારેખમ બનાવવાથી દૂર રહે છે. ક્યાંક ક્યાંક અનિવાર્યપણે આવું કશુંક કરવું જ પડે ત્યારે પણ વાચકને ધ્યાનમાં રાખીને પારિભાષિક કે પર ભાષાના શબ્દ કે અવતરણની સમજૂતી સરળ ગુજરાતીમાં આપે છે.

આપણા ઘણા વિવેચકોને બીજા લેખકો કે તેમની કૃતિ વિશે લખતી વખતે આપવડાઈમાં વધારે રસ હોય છે. વર્તમાનપત્રોમાં લખાયેલા લેખોમાં બહુ થોડા અપવાદને બાદ કરતાં યશવંતભાઈએ પોતાને વિશે ભાગ્યે જ કશું લખ્યું છે. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, ચંદ્રવદન મહેતા કે પ્રહલાદ પારેખ વિશેના લેખમાં અંગત ઉલ્લેખો આવતા હોય તો તે પોતાનું મહત્વ વધારવાના ઇરાદાથી નહીં, પણ જે તે વ્યક્તિને કે તેના લખાણને વધુ સારી રીતે રજૂ કરવાના ઇરાદાથી. એવી જ રીતે તેમણે લખતી વખતે અંગત લાભ કે ગેરલાભની ચિંતા કરી નથી. પ્રચલિત વાત કરતાં જુદી પડતી હોય તો પોતાની વાત નિખાલસપણે રજૂ કરી છે. તેવી જ રીતે બીજા જાણકારોના સામા છેડાનાં મંતવ્યો પણ તેમણે રજૂ કર્યાં છે. સ્વસ્થતા અને શુચિતા એ જેમ યશવંતભાઈના વ્યક્તિત્વના ગુણો હતા તેમ તેમના લેખોના ગુણો પણ છે. આથી તેમણે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયો અંગે ક્યાંક જરા જુદું કહેવા જેવું લાગે, પણ યશવંતભાઈનો જે પુસ્તકપ્રેમ પ્રગટ થાય છે તે અંગે તો કોઈને કશું કહેવા જેવું ન જ લાગે.

અખબારોમાં પ્રગટ થયેલા યશવંતભાઈનાં લખાણોમાંથી થોડાંક ઉદાહરણ જોઈએ. ‘કંઠીબદ્ધ સાહિત્ય અને લોકશાહી’ નામના એક લેખમાં યશવંતભાઈ અંતે કહે છે :

કંઠીબદ્ધ સાહિત્ય લોકશાહી મૂલ્યોને માટે ઘાતક ખરું ? ખરી રીતે કંઠીબદ્ધ સાહિત્યનો જેટલો ભય લોકશાહીને નથી એટલો સાહિત્યકળાને છે. એનું મોટામાં મોટું જોખમ સાહિત્યકૃતિ નબળી સર્જાય તે છે. પણ જોખમ છે

એટલું જ કહેવાય. જેમ કંઠીબદ્ધ સાહિત્યની અસંખ્ય નબળી કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે તેમ ઉત્તમ કૃતિઓ પણ પ્રગટ થઈ છે.

સાચો ભય કંઠીબદ્ધ સાહિત્ય પ્રગટ થાય તેમાં નથી. ફક્ત એક જ કંઠીવાળાનું પ્રગટ થાય અને બીજી કંઠીવાળાઓનું કે કંઠી વિનાનાઓનું પ્રગટ જ ન થવા દેવાય તો જ લોકશાહીને વાંધો આવે. બાકી ખીલી રહેલાં સો સો ફૂલોમાં ધોળાં, કાળાં, રાતાં, પીળાં એમ બધી જાતનાં ફૂલોને અવકાશ હોય તો પછી ફૂલને ચોક્કસ રંગ હોય તેનો ડર રાખવાની જરૂર નથી. રંગહીન ફૂલોની માંગ જરૂરી નથી. (1982)

‘સાહિત્યનો સામાજિક પ્રભાવ’ નામના એક લેખમાં બીજી બધી ચર્ચા કર્યા પછી યશવંતભાઈ કહે છે :

ભાવકના ચિત્તને દ્રવિત કરવું, ચલિત કરવું એ જ સાહિત્યકારનો ખરો હેતુ હોય છે. એ જ પ્રત્યેક સાહિત્યકારનો ધર્મ છે. સાહિત્યકૃતિથી જેનું હૃદય દ્રવ્યું હોય તે ભાવકના ચિત્ત ઉપર કોઈક પ્રકારની વૈચારિક અસર પણ અતિ સૂક્ષ્મ રૂપે થતી જ હોય છે. આવી અસંખ્ય અસરો ભેગી થઈને જ વ્યક્તિના ચિત્તમાં મૂલ્યોનું ઘડતર થાય છે. ગાંધીજીએ હરિશ્ચંદ્રનું નાટક જોયું અને તેમને સત્ય બોલવાની પ્રેરણા મળી ગઈ એમ કહેવામાં સત્યનો અલ્પ અંશ જ રહેલો છે. જ્ઞાત અજ્ઞાત અનેક અનુભવોએ, એમના ચિત્તમાં સત્ય પ્રત્યેનો ઊંડો ભાવ દઢ કર્યો હશે. સાહિત્ય માણસના મનમાં વિચાર કે ભાવનાનાં બી નાખવાનું કામ કરે છે. આ સૂક્ષ્મ બીજ દેખાતાં નથી. એને અનેક પ્રકારે ખાતર, પાણી મળતાં જાય છે અને એમાંથી ચોક્કસ વિચારો કે મૂલ્યોના અંકુરો ક્યારે પ્રગટીને દઢ થાય છે તે કહી શકાતું નથી.

સાહિત્યના સામાજિક પ્રભાવની વાત આથી જુદી છે. સાહિત્ય અનેક ભાવકોનાં ચિત્તને અસર કરે તેથી એનો કોઈક ને કોઈક પ્રકારે સમાજ ઉપર પ્રભાવ પડે છે એમ તો કહેવાય, પણ પ્રભાવનો જે અર્થ સામાન્ય રીતે ઘટાવવામાં આવે છે તેવો પ્રભાવ કોઈ એકાદ કૃતિથી અને ટૂંકા સમયમાં પડે એવું ઓછું બને છે. સામાજિક ફેરફાર એ લાંબા સમયની પ્રક્રિયા છે. પ્રક્રિયામાં સાહિત્યકૃતિ ઉપરાંત પ્રચાર, ફેશન, અન્ય સંસ્કૃતિ કે પ્રજાની અસર, ગુંબેશ, આંદોલન વગેરેનો ફાળો પણ હોય છે. આવો પ્રભાવ સીધો કે પ્રત્યક્ષ નહીં પણ પરોક્ષ કે આડકતરો હોય છે. પરોક્ષ પ્રભાવ વધુ સૂક્ષ્મ હોય છે પણ એ જ વધુ અસરકારક હોય છે. ભાવકને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે એની અસર થાય છે અને એનાથી એના મનમાં ઘડાતા ખ્યાલો ખરેખર દઢમૂળ

બને છે. જેમાં પ્રત્યક્ષ બોધ, ઉપદેશ, પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન, એવું બધું પૂરું પાડવામાં આવ્યું હોય એવી કૃતિઓ દેખીતી રીતે પ્રભાવક જણાય તો પણ તેનો પ્રભાવ ઉપરછલ્લો અને ક્ષણજીવી હોય છે. અમુક કારણોસર આવેશમાં આવી ગયેલો માણસ કદાચ આવી ક્ષણિક અસરમાં આવી કંઈક કરી બેસે એવું બને પણ કૃતિનો ખરો સામાજિક પ્રભાવ એ ન કહેવાય. સામાજિક પ્રભાવ દીર્ઘજીવી હોવો જોઈએ. ('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી', 1983)

ઘણી વાર સામાન્ય લાગતા પ્રશ્નની ચર્ચા કરતી વખતે પણ યશવંતભાઈ અણધારી રીતે વસ્તુના મૂળ સુધી પહોંચી જતા હોય છે. 'ગઝલની કવિપ્રિયતાનું રહસ્ય શું ?' નામના એક લેખમાં યશવંતભાઈ કહે છે :

આજે કવિઓને મોહિની લગાડનાર કાવ્યપ્રકાર ગઝલ છે. અત્યારે પણ ટેચનાં સાહિત્ય સામયિકોમાં અને તે પછીની કક્ષાઓનાં તથા શાળા-કોલેજોનાં અને જ્ઞાતિ-મંડળોનાં સામયિકોમાં ગઝલો જ વધુ દેખાય છે. આજે કોઈ પણ ઊગતો કવિ ગઝલ ઉપર જ હાથ અજમાવશે. આમાં ગઝલની લોકપ્રિયતા તો કારણભૂત ખરી જ. ગઝલ શ્રોતાઓ સમક્ષ અસરકારક રીતે વાંચી, બોલી, કે ગાઈ શકાય છે તેનું આકર્ષણ પણ ખરું જ. પણ તે ઉપરાંત કવિને ગઝલ લખવી સહેલી લાગે તેવું કોઈ તત્ત્વ એમાં છે ?

જરા વિચિત્ર લાગે એવી હકીકત એ છે કે જે કાવ્યપ્રકારમાં સ્થૂળ બંધનો વધુ હોય તે કવિને વધુ સહેલો પડે છે. સ્થૂળ બંધનો એટલે છંદ, પ્રાસ, પંક્તિની સંખ્યા, કાવ્યના પંક્તિ સંખ્યા પર આધારિત આંતરિક વિભાગો, વગેરે... છેલ્લા થોડા દાયકા દરમિયાન અછાંદસ રચનાઓ થવા લાગી તે પહેલાં કાવ્યો છંદમાં જ રચાતાં. (અહીં ગીતને અલગ રાખીને વાત કરીએ છીએ.) એ સાર્વત્રિક બંધન કવિતા લખનાર માટે એક હાથવગું સહેલું સાધન બની જતું. કોઈ પણ કિશોર-કિશોરી થોડાક છંદ લખતાં શીખી જાય એટલે પોતે કવિ થઈ ગયાં એમ માનવા લાગે...

છંદનું બંધન જેમ કવિ માટે સહેલું સાધન બની જાય છે તેમ પ્રાસ પણ કવિતારચનાને સહેલી બનાવી દે છે. દલપતરામની ઘણી બધી પ્રચલિત રચનાઓનું આકર્ષણ તેમાંના પ્રાસ છે. સંસ્કૃતની પ્રશિષ્ટ કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રાસ આવશ્યક નથી ગણાયા. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કે કાલિદાસે પ્રાસનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. મહાભારત, રામાયણ મેઘદૂત, રઘુવંશ વગેરેમાં શ્લોકો પ્રાસબદ્ધ નથી પણ ગુજરાતીમાં પ્રાસ પ્રથા દાખલ થઈ ગઈ. છંદ આવડ્યા અને પ્રાસ મેળવતા આવડ્યા એટલે તો જાણે કવિતા લખતાં આવડી ગઈ...

સોનેટ અને હાઈકુ કરતાં પણ ગઝલમાં બંધનો વધુ છે. ગઝલ ગુજરાતીમાં સો વર્ષથી લખાય છે. એ દરમિયાન તેના વિવિધ યુગ આવી ગયા. આગલા કેટલાક યુગોએ બધાં બંધનો ન પાળ્યાં એવું પણ બન્યું. આજે ગઝલ તેનાં સર્વ બંધનો સાથે લખાય છે. એથી એ પ્રકાર નવકવિઓને સહેલો સહેલો લાગતો હશે. છંદ, પહેલી બે પંક્તિના પ્રાસ અને પછી કડીએ કડીએ પ્રાસ – એટલું ગોઠવીને પાંચ-સાત કે વધુ કડીઓ લખી કાઢી એટલે ગઝલ તૈયાર.

સ્થૂળ બંધનોને લીધે કવિનું ધ્યાન એ તરફ વધારે રહે અને એ બંધનો પાળવામાં સાચા કવિત્વ તરફ ધ્યાન ઓછું અપાય એ ત્રણેય કાવ્યપ્રકારોની નિર્બળતા છે. ખરા પ્રતિભાશાળી કવિઓએ પ્રાસ, છંદ, કે ગેયતા વગેરેમાંથી મુક્તિ મેળવવાના પ્રયાસો કર્યા. એ વળી જુદી જ કથા છે. ('સમાંતર પ્રવાહ દૈનિક', 1996)

1960ના અરસામાં આપણે ત્યાં સાહિત્યમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો. તેને વિશે પણ યશવંતભાઈ પોતાને જે લાગે તે નિખાલસતાથી લખતા હતા, અને એ પણ ત્યારે કે જ્યારે એ યુગને વિશે કશું ઘસાતું લખવું કે બોલવું એ ગુનો જ નહીં પણ લગભગ પાપ મનાતું હતું. 'સર્જક વિવેચકની સાઠમારી' નામના એક લેખના અંતભાગમાં યશવંતભાઈ લખે છે :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 1960ના અરસામાં જે નવો યુગ બેઠો તેનાં મંડાણ સર્જન કરતાં વિવેચન ઉપર વધુ થયાં. શ્રી સુરેશ જોષીએ સાહિત્યના નવા સિદ્ધાંતોનો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. એમણે સાહિત્ય ચિંતનની સમગ્ર આબોહવા પલટાવી નાખી. સારું સાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ, ઉત્તમ સાહિત્યનાં લક્ષણો શાં વગેરે એમનાં લખાણો અને વ્યાખ્યાનોએ સ્થાપી આપ્યું. એમણે સાહિત્ય વિશેની દષ્ટિ બદલાવી નાખી.

એમને પગલે સાહિત્યની સિદ્ધાંત ચર્ચા વધુ થઈ પણ ચોક્કસ કૃતિના વિવેચનમાં એ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવાનું ઓછું બન્યું. એનું કારણ કદાચ એવું પણ હોય કે, ચર્ચા પૂરતા સ્વીકારાયેલા આ સિદ્ધાંતો હજી વિવેચકોની રગોમાં ઊતર્યા ન હોય.

નવા સાહિત્યની મોટામાં મોટી ખામી કદાચ એ છે કે તેનો પ્રારંભ કોઈ માતબર સર્જનાત્મક કૃતિથી નથી થયો. સાહિત્યની આબોહવા પલટાઈ તે ચર્ચામાં, વિચારમાં. સાહિત્ય વિશે બહુ ઊંચા વિચારો મળ્યા પણ એવી ઊંચી કૃતિ ન મળી. એટલે સાહિત્ય વિશેના નવા વિચારોનાં દ્રષ્ટાંતો કાં તો સાધારણ કૃતિઓનાં લેવાં પડે, કાં તો પરદેશી કૃતિઓનાં લેવાં પડે.

ગુજરાતીમાં નવા યુગની, નવા પ્રકારની કૃતિઓ તો ઘણી લખાય છે, પ્રગટ થાય છે, પણ એમાં કોઈ માતબર કૃતિ પ્રગટ થઈ નથી. માતબર કૃતિઓ પ્રગટ જ નથી થઈ એવું નથી. પણ એવી ઘણીખરી કૃતિઓ પરંપરાગત છે.

એટલે જે નવીન છે તે માતબર નથી. માતબર છે તે નવીન નથી. ('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી', 1981)

યશવંતભાઈની આ વાત આજે આપણા મોટા ભાગના વિવેચકોએ અને સર્જકોએ સીધી કે આડકતરી રીતે સ્વીકારી લીધી છે. યશવંતભાઈની વશેકાઈ એ કે આજથી લગભગ 40 વર્ષ પહેલાં તેમણે આ જોયું અને જે જોયું તે વિનાસકોચ કહ્યું.

યશવંતભાઈ લાંબી લેખણે લખનાર લેખક નથી. તેમને જે કહેવું હોય તે ક્યારેક તો અસાધારણ લાઘવથી પણ સચોટતાથી કહી શકે છે. જેમ કે એક લેખ 'સમકાલીન'માં 1985માં પ્રગટ થયો હતો, 'ગિજુભાઈના બરોબરિયા પચાસ વર્ષે પણ ન મળ્યા'. આ લેખને અંતે તેમણે એક જ વાક્યમાં ઘણું બધું કહી દીધું છે. તેઓ લખે છે : 'મને પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઉત્તમ ગુજરાતી કવિઓને બાળકવિતા લખવાનું ગમ્યું તો ગુજરાતી કથાસાહિત્યના ઉત્તમ લેખકોને બાળવાર્તાઓ લખવાનું કેમ ન ગમ્યું ?'

સાહિત્યના કે સાહિત્યવિવેચનના વહેતા પ્રવાહની સાથે યશવંતભાઈ ક્યારે પણ તણાતા નહીં. પણ પોતાને જે લાગતું હોય તે જ કહેતા, અને બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા. 'મુનશીની કૃતિઓમાં મુનશી નામના લેખમાં યશવંતભાઈ કહે છે :

મને લાગે છે કે સાહિત્યકૃતિમાં પાત્રો, ઘટનાઓ, વલણોની પ્રેરણા લેખકે ક્યાંથી લીધી છે એ સાહિત્યિક ષ્ટિએ તદ્દન બિનઉપયોગી મુદ્દો છે. સાચો મહત્વનો મુદ્દો કૃતિની સાહિત્યિક ગુણવત્તા, તેનું સાહિત્યિક મૂલ્ય છે. એ વાત ખરી છે કે મુનશી પોતાની રીતસરની આત્મકથા(અડધે રસ્તે, સીધાં ચઢાણ અને સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં - એમ 3 ગ્રંથમાં લખાયેલી)ને નવલકથા જેવી રસપ્રદ અને રંગદર્શી બનાવી દે છે અને નવલકથા, નાટક, વગેરેનાં પાત્રોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું આરોપણ કરે છે, પણ એથી એમના સાહિત્યિક ગુણોને જરાય આંચ આવતી નથી.

સાહિત્યિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ તપાસતાં મુનશી એક સર્વશ્રેષ્ઠ કથાસર્જક થઈ ગયા અને સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાયમી નામ કંડારી ગયા.

એમ સ્વીકારવું પડે. ('સમકાલીન દૈનિક', 1987)

અહીં આપણે યાદ રાખવું ઘટે કે આ લેખ જ્યારે લખાયો, ત્યારે 1987ના અરસામાં મુનશી અને તેમનાં પુસ્તકોને ઉતારી પાડવાની 'આધુનિકો' પ્રેરિત ફેશન આપણે ત્યાં ચાલતી હતી.

પોતાને જે કહેવું હોય તે પૂરેપૂરી સચોટતાથી કહેવાની યશવંતભાઈમાં સારી ફાવટ હતી. 'ત્રણ શ્રેષ્ઠ નવલકથાકારો' નામના લેખમાં તેઓ કહે છે :

થોડાં વર્ષ પહેલાં એક લેખમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના ત્રણ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી નવલકથાકારો પસંદ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો. વિચારવાનો ઝાઝો સમય નહોતો. શીઘ્ર વિચારણાને અંતે ત્રણ નામો સૂઝ્યાં : મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક', ધીરુબહેન પટેલ, અને રઘુવીર ચૌધરી..આ ત્રણ લેખકો સાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં છે. થોડુંક સ્થૂળ વિધાન કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે દર્શકની દૃષ્ટિ ઇતિહાસ પર છે, રઘુવીરની સમાજ પર છે, અને ધીરુબહેનની માનવીના મન પર છે. જોકે નવલકથા આખરે તો મનુષ્યોના પરસ્પર સંબંધોની જ કથા હોય છે એટલે સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો આવા વિભાગો યથાર્થ ન કહેવાય, તેમ છતાં લેખકોના કાર્યની દિશા એ દર્શાવી શકે છે. ('સમાંતર પ્રવાહ', 1998)

યશવંતભાઈએ ઘણું લખ્યું અને જે લખ્યું એમાંનું મોટા ભાગનું જેને વિવેચનાત્મક કહી શકાય તે પ્રકારનું છે. અને છતાં તેમણે લખતી વખતે ક્યારેય વિવેચકની પાઘડી (કે ટોપી, કે હેટ) માથે પહેરી લીધી નથી. બલ્કે પોતાને એક અદના વાયક તરીકે જ તેઓ હંમેશાં આગળ કરે છે. 'મને ક્ષુબ્ધ કરી ગયેલી નવલકથાઓ' નામના લેખમાં તેઓ લખે છે :

ધીરુબહેન પટેલની નવલકથા 'વડવાનલ' મારી વાચનપ્રવૃત્તિમાં એક અભૂતપૂર્વ ઘટના બની રહી. 1963માં પ્રગટ થયેલી એ નવલકથા ઘરમાં કેટલાય વખત સુધી પડી રહી. બધાં એનાં વખાણ કરે પણ એવડી મોટી નવલકથા ક્યારે પૂરી થાય એવા વિચારે એ વાંચવા લીધેલી નહીં. એક રાત્રે નવેક વાગે 'વડવાનલ' કોઈ હેતુ વિના હાથમાં લીધી અને શરૂ કરી તે કરી. વહેલી સવારે પૂરી કરીને જ ઊંઘી શક્યો. ઘડીક બેસીને, ઘડીક સૂતાં સૂતાં, એક જ રાતમાં આવડી મોટી નવલકથા વાંચી નાખવાનો એ પહેલો અનુભવ હતો. ધીરુબહેનની આ પહેલી જ નવલકથા આટલી ચિત્તવેદક હશે એવો ખ્યાલ નહોતો...વાંચ્યા પછી દિવસો સુધી ચિત્ત અભૂતપૂર્વ વિપાદમાં ડૂબેલું રહેલું એવું યાદ છે. ('સમાંતર પ્રવાહ', 1996)

જોઈ શકાશે કે અહીં યશવંતભાઈ વિવેચક તરીકે નહિ, વાચક તરીકે જ વાત કરે છે, અને છતાં તેમની વાતમાં વિવેચનનો અંશ નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

યશવંતભાઈ સાહિત્યના વ્યવહારને અને રાજકારણને બરાબર પારખી શકતા, પણ પ્રયત્નપૂર્વક તેનાથી સદંતર દૂર રહેતા. લેખન-સંપાદનમાં તેમણે ક્યારેય વાટકી-વ્યવહાર સાચવ્યો નહોતો. અને છતાં, જુદી જુદી પેઢીના, ભિન્ન ભિન્ન વિચારો કે આદર્શો ધરાવનાર લેખકોએ યશવંતભાઈ માટે પોતાનાં પ્રેમાદર વ્યક્ત કર્યાં છે. આપણા અગ્રણી સારસ્વત રઘુવીર ચૌધરીએ યશવંતભાઈ વિશેના લેખમાં કહ્યું છે :

યશવંત દોશી એટલે નવી પેઢીની વિલક્ષણતાઓનો બચાવ કરનારા ગાંધીયુગના વિવેચક સંપાદક. આમાં વિરોધાભાસ લાગશે. ગાંધીવિચારથી પોષણ પામેલા વિદ્વાન નવી પેઢીની વિલક્ષણતાઓનો, બલ્કે ક્યારેક તો અપ-લક્ષણોનો, બચાવ કરે ખરા ? એમાં માત્ર ઉદારતા હશે કે જીવનચેતનાને સમજવાનો વિધાયક અભિગમ ?

મને આજે લાગે છે કે સાતમા દાયકામાં યશવંતભાઈએ મને સતત પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે વચ્ચે-વચ્ચે ઠપકો આપવાનું રાખ્યું હોત તો સારું. હા-સ્યકટાક્ષની મારી ધાર કંઈક બુઝી થઈ હોત. મારી અહિંસાની સમજણ વધી હોત. પણ યશવંતભાઈ-વાડીભાઈ બંને મિત્રોની અહિંસા વિશેની સમજણ જુદી હતી. વાડીભાઈ જેમ ‘મોંઘી સાદગી’ વિશે લખીને ચેતવે તેમ યશવંતભાઈ વડીલો પર હસવાની છૂટ આપે. સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકોનું અવલોકન લખાય, એમના સમગ્ર કામનું મૂલ્યાંકન થાય, એમની શોકસભાઓ યોજાય, એ તો બધું પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવતું હતું. પણ એમના પર ‘ગ્રંથ’ જેવા ગંભીર સામયિકમાં હસી શકાય એ યશવંતભાઈએ ઠરાવ્યું. ‘વૈશાખનંદનની ડાયરી’નો આરંભ મેં ‘ગ્રંથ’માં કરેલો. એમાં એમને વિશે હસવાની પણ છૂટ. ઉમાશંકર જેવા તંત્રી મૂઝવણ અનુભવે. મારા પર થતા હાસ્યકટાક્ષને કોઈ વ્યાજસ્તુતિ માનીને એમ તો નહીં સમજે ને કે હું મારાં વખાણ કરવાની છૂટ આપું છું. યશવંતભાઈ એવી ફિક્કર ન કરે. કહી દે : મારામાં વખાણ કરવા જેવું છે શું કે કોઈ આવી ગેરસમજ કરશે ? અને કહેવા જેવું લાગે છે એ તો હું ‘મને લાગે છે કે’થી શરૂ કરીને કહી દઉં છું.

અને ગેરસમજ થાય તો પણ એ જીવનનો એક ભાગ છે. ક્યારેક

મુંબઈના લોકપ્રિય લેખકોને લાગે કે અમારી ઉપેક્ષા થાય છે. યશવંતભાઈ પાસે ખુલાસો હોય : સંક્ષિપ્ત અવલોકનોનો વિભાગ રાખ્યો જ છે. અને સાભાર સ્વીકાર કે ગ્રંથસૂચિ તો અનિવાર્યપણે ‘ગ્રંથ’માં આપતા.

‘ગ્રંથ’ સામયિક એ આપણું પહેલું પશ્ચિમી રીતભાતનું સામયિક. એણે અહીંની કેટલીક રૂઢિઓ તોડી. જેમકે પુસ્તક સામેથી મોકલીને અવલોકન લખાવવું. લેખકોની ભૂલો હોય તો સુધારવી – રીતસર સંપાદન કરવું. વિવેચન લેખ માટે પણ પુરસ્કાર આપવો. એ જમાનામાં, 1964-65માં, કદાચ નવલિકા માટે મળતો પુરસ્કાર પણ ‘ગ્રંથ’ના પુરસ્કારની પાછળ રહેતો.

...સંપાદક તરીકે યશવંતભાઈ મુદ્દાના માણસ. એમ લાગે કે ઘરમાં વસંતબહેન સાથે પણ એ મુદ્દાસર વાત કરતા હશે. સાહિત્યિક પત્રકાર તરીકે એમણે ગુણવત્તાવાળાં પુસ્તકો તારવવાનાં હતાં, સત્વશીલ કૃતિઓ દુર્બોધ હોય તો પણ એમના આસ્વાદની તજવીજ કરવાની હતી, સર્જનાત્મક પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એ માટે શક્ય એટલાં પરિબળો જગવવાનાં હતાં. એ તો એમણે થાક્યા વિના કર્યું પણ સાથે સાથે સામા છેડાના સત્યની પણ ઝાંખી કરાવી. લોકપ્રિયતા જ્યારે આરોપીના પીંજરામાં હતી અને બાળ ઠકરે કરતાં પણ સુરેશ જોશીની વધુ ધાક હતી ત્યારે તેમણે રહસ્યકથાનો બચાવ કરી મહાપુરુષો પણ આ સ્વરૂપના વાયક રહી ચૂક્યા છે એવો હવાલો આપી વિવેચકો દ્વારા થતી એની ઉપેક્ષા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી હતી. (‘તિલક કરે રઘુવીર’)

તો આપણા મૂર્ધન્ય લેખક ભોળાભાઈ પટેલ ‘ગ્રંથ અને યશવંતભાઈ વિશે કહે છે :

‘ગ્રંથ’ શરૂ થયું તેના પ્રથમ અંકથી તેની સાથે લેખક તરીકે જોડાવાનું થયેલું. સમીક્ષા લખવાની તાલીમ ‘ગ્રંથ’માં લખતાં લખતાં મને લાધી છે, મારા જેવા અનેક મિત્રોને પણ ‘ગ્રંથે’ લખતા રાખ્યા છે... ‘ગ્રંથ’ને મર્યાદાઓ હતી એની ના નહિ, પણ ‘ગ્રંથ’ બે દાયકાથી વધારે સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યિક ચેતનાને સંકોરનાર એજન્ટ રહ્યું છે, તે સ્વીકારવું જ રહે. ‘ગ્રંથ’ બંધ થતાં ગુજરાતી પુસ્તકોની દુનિયામાં શું બની રહ્યું છે એની વાત કોણ કરશે ? (‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’ પુનર્મુદ્રણ, 2008)

સુરેશ દલાલ અને યશવંતભાઈનાં વ્યક્તિત્વ, વિચાર, કામ કરવાની રીત, વગેરે લગભગ સામસામા છેડાનાં. છતાં સુરેશભાઈએ યશવંતભાઈની

સ્વસ્થ, પક્ષપાતથી પર એવી કામગીરીની પ્રશંસા કરી છે. તેઓ લખે છે :

યશવંત દોશીને મળવાનું પણ બહુ નથી થયું પણ જ્યારે જ્યારે મળ્યા છીએ ત્યારે મનમાં એક મુદ્રા કાયમની રહી છે કે આ માણસ વાંચે છે, વિચારે છે, અને તેનો અભિગમ ઘણો સ્વસ્થ છે. પક્ષપાતથી એ પ્રેરાતા નથી. પૂર્વગ્રહથી પીડાતા નથી. આવા માણસો વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ ન જાય. બોલે ત્યારે પણ જોખી જોખીને બોલતા હોય તેવું લાગે. જાહેર સમારંભોમાં પણ એ મોટેભાગે બોલવાનું ટાળતા. મુંબઈમાં તો છાશવારે અનેક પ્રકારના સમારંભો થતા રહે, પણ એમાં એ ભાગ્યે જ જતા. છતાં પણ ખબર પૂરેપૂરી રાખતા. સમારંભ પહેલાં કે સમારંભ પછી ચોક્કસ માહિતીને આધારે કંઈક કહેવાનું હોય તો એ લખતા, પણ લખવા ખાતર કે લખી નાખવા ખાતર એ લખતા નહીં. વિવાદને એ ટાળતા નહીં, તો વિવાદને એ પંપાળતા પણ નહિ. એમને જે કહેવાનું હોય તે પૂરેપૂરી તટસ્થતાથી, સજ્જતાથી અને સૌમ્યતાથી કહી શકતા. એમના અભિગમમાં ક્યાંય ઝનૂન કે આક્રમણ ન હોય. પણ હોય પૂરેપૂરી મક્કમતા.

...‘ગ્રંથ’ જેવું સામયિક અને ‘પરિચય પુસ્તિકા’નો તેમનો વહીવટ વટ વિનાનો અને ચીવટથી ભર્યો ભર્યો. પરિચય પુસ્તિકાનું બીજ વાડીલાલ ડગલીનું, પણ એ બીજની માવજત માળી થઈને કોઈએ કરી હોય તો યશવંત દોશીએ. વાડીલાલ ડગલીના અનેક સંબંધો અને સંપર્કોને કારણે પરિચય પુસ્તિકાની પ્રવૃત્તિ સધ્ધર રહી પણ એને સ્થિર કરી યશવંત દોશીએ. ‘ગ્રંથ’ના તંત્રી તરીકે એમણે ક્યારેય મામકા અને પાંડવાની નીતિરીતિ અજમાવી નથી. તો સાથે સાથે ‘ગ્રંથ’ સામયિક કોઈ જૂથનો અહો કે અખાડો ન બને એની ચોકીદારી પણ કરી છે. જો કોઈ અવલોકનકારે કોઈકને છાપરે ચડાવવા માટે અતિરેક કર્યો હોય તો કાં તો લેખકની મંજૂરીથી એ એને ગાળીટાળી નાખે અથવા લેખ પરત કરે. (‘સમકાલીન’, 15 જાન્યુઆરી, 1999)

‘પરિચય’ના મુદ્રકમાંથી યશવંતભાઈના મિત્ર, શુભેચ્છક, સાથી બનેલા ‘નવજીવન ટ્રસ્ટ’ના સર્વેસર્વા જિતેન્દ્ર દેસાઈ યશવંતભાઈ વિશે લખે છે :

પરિચય પુસ્તિકાનો વિચાર સ્વર્ગસ્થ વાડીભાઈ અને હવે (સ્વ.) યશવંતભાઈ બંનેને સ્વતંત્ર રીતે આવેલો. બંને મિત્રો એક બીજાના પૂરકેય ખરા, અને પરિચય પુસ્તિકાના પર્યાય પણ ખરા. વિચાર વાડીભાઈનો ગણીએ તો તેની પાછળ જાત ઘસી યશવંતભાઈએ. બાળક વાડીભાઈનું ગણીએ તો

તેને ઉછેરવાની માવજત કરી યશવંતભાઈએ. જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવવામાં પહેલો દીવો પ્રગટાવ્યો વાડીભાઈએ, પણ તેને માટેની ધૂણી ધખાવી યશવંતભાઈએ. વ્યાપ વધારવાની કુશળતા વાડીભાઈની, પણ તેને માટે પલાંઠી વાળી યશવંતભાઈએ. યશવંતભાઈ અને પરિચયના સક્રિય મિત્રો ચંદ્રકાંત શાહ અને દીપક મહેતાને જોઈ છું ત્યારે મને હંમેશાં એમ થાય કે યશવંતભાઈએ યુસિસની નોકરી ન છોડી હોત તો ક્યાં હોત ! ઉપર યશવંતભાઈએ પરિચય માટે ‘જાત ઘસી નાખી’ એ શબ્દપ્રયોગ વાપર્યો છે તે એના પૂરા અર્થમાં સાચો છે. આને ફનાગીરી જ કહેવી પડે. જોકે, કોઈ એક વ્યક્તિ આવી પ્રવૃત્તિ માટે જાત ઘસી ન નાખે તે વગર આવી પ્રવૃત્તિ ઊજળી પણ નથી થતી. રવિશંકર મહારાજના શબ્દોમાં કહીએ તો યશવંતભાઈ પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ દ્વારા ‘ઘસાઈને ઊજળા થઈએ’ વાળું પુણ્ય કમાઈ ગયા. (‘સમકાલીન’, વરાઈટી પૂર્તિ, 24 જાન્યુઆરી, 1999)

‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ’ જૂથે નવું ગુજરાતી દૈનિક શરૂ કર્યું ત્યારે તેનું નામકરણ યશવંતભાઈએ કર્યું હતું, ‘સમકાલીન’. તેના પહેલા તંત્રી હસમુખ ગાંધી અગાઉ પરિચય ટ્રસ્ટમાં યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે કામ કરતા હતા. હસમુખભાઈ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે કેટલીક બાબતોમાં યશવંતભાઈને પોતાના ગુરુ માનતા. ‘દ્રોણ ગુરુને એકલવ્યની અંજલિ’ નામના લેખમાં તેમણે યશવંતભાઈ વિષે લખેલું :

યશવંત દોશી જેવા નિખાલસ, પ્રામાણિક,(એ શબ્દના દરેક અર્થમાં, સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ) અને અનએઝયુમિંગ માણસ તમને આજના જગતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. He was candid to a fault. જિંદગીના વ્યવહારમાં તેમણે કદી ખટપટ કે મેનુવિરંગ કર્યું નથી. અંચઈ કરવા કરતાં પોતે છેતરાઈ જવાનું વધુ પસંદ કરે જે તેનું નામ યશવંત દોશી. એક જમાનામાં અખબારો એક લેખના 20 રૂપિયા ચૂકવતા હતા. એ જમાનામાં પણ યશવંતભાઈ વીસ રૂપિયાનો પેલો ચેક પોતાના રેગ્યુલર ખાતામાં જમે કરાવતા.

...યશવંતભાઈ એ શબ્દના દરેક અર્થમાં સાધુ હતા. યશવંત દોશી ગુજરાતી સાહિત્યની ગઈકાલ અને આજ વિશે એક ઓથોરિટી હતા. તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો દેખાડો નહોતા કરતા. યશવંતભાઈએ પરિચય પુસ્તિકાના સંપાદનમાં પોતાનું તમામ સત્વ સમર્પિત કરી દીધું હતું. ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં ભાગ્યે જ એડિટિંગ (જેનો એક અર્થ થાય છે પૃનિંગ) થાય છે. યશવંતભાઈનું એડિટિંગ એટલે માત્ર હ્રસ્વ ઈ કે દીર્ઘ ઈ કે અનુસ્વાર સુધારવાં એટલું

નહિ. તેઓ આખા ને આખા પેરેગ્રાફનું શન્ટિંગ અને માર્શલિંગ કરી નાખે.

...યશવંતભાઈ મારા ગુરુ હતા. મારાં ગુજરાતી લખાણોમાં જે પ્લસ તત્વો છે તે તમામ યશવંતભાઈને આભારી છે. જે અપલક્ષણો છે તે મારાં પોતાનાં છે. હાથમાં પાટી અને પેન ઝાલીને યશવંતભાઈએ મને કશું શીખવ્યું ન હતું, પણ એકલવ્યલાઈક મેં તેમને ભજ્યા છે. તેઓ મારા દ્રોણ હતા પણ તેમણે મારો અંગૂઠો કાપી લીધો ન હતો. ('મિડ-ડે', 14 જાન્યુઆરી, 1999)

યશવંતભાઈને પોતાના ગુરુ માનનાર બીજા એક અગ્રણી પત્રકાર તે સૌરભ શાહ. તેમણે પણ થોડો વખત પરિચય ટ્રસ્ટમાં યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે કામ કર્યું હતું. 'યશવંત દોશી, મારા તંત્રી' નામના લેખમાં તેમણે લખ્યું છે :

'જુઓ ભાઈ, મહિને ત્રણ સો રૂપિયા મળશે. સાંતાક્રુઝથી ચર્નીરોડ સુધીનો સેકંડ ક્લાસનો પાસ, અને બપોરે ઓફિસમાં યા અને નાસ્તો...' એ ન મળતાં હોત તોય જિંદગીની એ પહેલવહેલી નોકરી માટે તરત હા પાડી દીધી હોત. જોકે, તે વખતે ખ્યાલ નહોતો કે યા સાથે નાસ્તો પણ આપતી એ ઓફિસ પત્રકારત્વની મારી કારકિર્દી માટે મારી તાલીમશાળા બની રહેશે. 1978ની પહેલી નવેમ્બરે યશવંત દોશીએ 'ગ્રંથ' અને 'પરિચય પુસ્તિકા' માટે મને સંપાદકીય સહાયકની કામગીરી માટે મંજૂર ન રાખ્યો હોત તો શક્ય છે કે તે વખતની મારી પરિસ્થિતિ મને કોઈક એવી પ્રકાશન સંસ્થામાં લઈ જાત જ્યાં જતાંવેત પત્રકારત્વ માટેના મારા ઉત્સાહ પર પાણી ફરી વળ્યું હોત.

... 'ગ્રંથ'ના જૂના અંકોની ફાઈલો વાંચીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે કે યશવંત દોશીનું એડિટિંગ કેટલું ધબકતું હતું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમાશંકર જોશીના 'સંસ્કૃતિ'થી માંડીને સુરેશ જોશીના 'એતદ્' સુધીનાં ઉત્તમ સામગ્રી પ્રગટ કરતાં સામયિકો વત્તેઓછે અંશે વાડાબંધીમાં માનતાં હતાં અને તેને પોષતાં હતાં. 'ગ્રંથ' આ બાબતમાં સુખદ અપવાદ રહ્યું, જેનો સંપૂર્ણ યશ યશવંત દોશીને જાય. ('મુંબઈ દૈનિક સંધ્યા' 15 જાન્યુઆરી, 1999)

'તાલીમશાળા'વાળી વાતને વધુ વિસ્તારતાં 'એક આખી સ્કૂલ જતી રહી' નામના લેખમાં સૌરભભાઈ લખે છે :

'ગ્રંથ અને 'પરિચય પુસ્તિકા'નું પ્રકાશન કરતી સંસ્થા નામે પરિચય ટ્રસ્ટ મુંબઈના ગુજરાતી સાહિત્યકારો-પત્રકારો માટે તાલીમશાળા હતી.

હસમુખ ગાંધી, ચંદ્રકાંત શાહ, દીપક મહેતા, અનિલ જોશી, નીતિન મહેતા. કારકિદીના કોઈક ને કોઈક તબક્કે પરિચય ટ્રસ્ટ સાથે સંકળાયેલી દરેક વ્યક્તિને આ સંસ્થા આજીવન પોતાના પિયર જેવી લાગતી. એની માયા ક્યારેય છૂટે નહીં. આ માયા સર્જાતી યશવંત દોશીના કારણે.

પુસ્તકોનાં અવલોકનો આપતું સ્વતંત્ર સામયિક શરૂ કરવું એ જોખમ ગણાય. આર્થિક જ નહીં, બીજાં અનેક જોખમો સમાયેલાં હોય એમાં. કોઈ પુસ્તકનો ટીકાત્મક રિવ્યૂ છપાય તો પુસ્તકનો લેખક નારાજ થાય, અને વખાણ છપાય તો લેખકના દુશ્મનોના પેટમાં તેલ રેડાય. 1964માં શરૂ થયેલું ‘ગ્રંથ’ યશવંતભાઈએ વચ્ચેના એક નાનકડા ગાળાના અપવાદ સિવાય 22 વર્ષ સુધી સંભાળ્યું. 1986માં ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો ત્યાં સુધીમાં હજારો પુસ્તકોની સમીક્ષા ‘ગ્રંથ’માં પ્રગટ થઈ. પુસ્તકોની ટીકા થઈ, વખાણ થયાં, પણ ક્યારેય કોઈએ યશવંત દોશી સામે રાગદ્વેષની કે પક્ષપાતની આંગળી ચીંધી નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તમારા ઇરાદાઓની નેકી ઉપર શંકા ન ઉઠાવાય એવું ભાગ્યે જ બને. યશવંતભાઈની બાબતમાં બન્યું કારણ કે તેઓ ખરેખરા તટસ્થ તંત્રી હતા.

યશવંતભાઈની આ તટસ્થતા તેમના વિચારોના ખુલ્લાપણાને કારણે આવતી. પોતાનો જે મત હોય તેના કરતાં જુદો મત સાંભળવાની ધીરજ એમનામાં હતી. પોતાના કરતાં અલગ મત ધરાવતા લોકો ઓછા અક્કલવાળા છે કે નાદાન છે એવું એમણે ક્યારેય માન્યું નહીં. બીજાનો મત પોતાની સ્થાપિત માન્યતાને પડકારતો હોય ત્યારે તેઓ બીજાનામાં રહેલી સચ્ચાઈનો આદર કરતા. એક આદર્શ તંત્રીનાં લક્ષણોમાંનું આ ઘણું મોટું લક્ષણ એમનામાં જોવા મળતું.

બીજું એક લક્ષણ પણ ખરું. તંત્રી તરીકે લખવા કરતાં લખાવવાનું કામ વધુ અગત્યનું છે એવું તેઓ માનતા. જાતે લખવા કરતાં બીજાં પાસે લખાવવું, સારું લખાવવું, કેટલું અઘરું છે એની જાણ દરેક તંત્રી-સંપાદકને હોવાની... એમણે બીજાઓની સરખામણીએ ઘણું ઓછું લખ્યું. પણ ખૂબ નક્કર અને સત્વશીલ લખ્યું. હયાતી દરમિયાન એમણે ક્યારેય પોતાના લેખોનું સંપાદન કરીને પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા ન રાખી. પુસ્તકોના માણસ પોતાનાં જ પુસ્તકોની સ્પૃહા વિના જીવ્યા. (‘મુંબઈ સમાચાર’, 15 જાન્યુઆરી, 1999)

હવે બંધ થયેલા ‘પ્રત્યક્ષ’ ત્રૈમાસિકના તંત્રી અને જાણીતા વિવેચક રમણ સોનીએ લખ્યું હતું :

યશવંત દોશીએ ‘ગ્રંથ’ના અને ‘પરિચય પુસ્તિકા’ના દીર્ઘકાલીન સંપાદક તરીકે તથા ચરિત્રવિષયક અને અનુવાદનાં થોડાં પુસ્તકો આપનાર તરીકે વ્યાપક રીતે તો વાચનવૃત્તિને પોષવાની એક મહત્વની કામગીરી બજાવેલી છે. પુસ્તકો અંગેની માહિતી અને એનો પ્રાથમિક પરિચય વાચકને હાથવગો કરાવી આપવો એ પહેલી અને મૂળભૂત જરૂરિયાત છે એના પર તે યોગ્ય રીતે ભાર મૂકતા રહેલા, અને સમીક્ષા-સામયિક ‘ગ્રંથ’નું તેમ જ વિવિધ વિષયોમાં પ્રસરેલી અનેક ‘પરિચય પુસ્તિકા’ઓનું સંપાદનકાર્ય એમણે એ દષ્ટિકોણથી જ કરેલું. કોઈ પણ વિષયનું લખાણ ટૂંકુ ને મુદ્દાસર હોય, ભાષા ને વિચારની પૂરી વિશદતાવાળું હોય, એવા ઉચિત આગ્રહને સામે રાખીને તે મળેલાં લખાણોને ઘણી મહેનતપૂર્વક ને ભાષાસૂઝપૂર્વક મદારતા - સંપાદિત કરતા. એ મથામણોમાં સાચા ભાષા-સંસ્કાર-પ્રેમી સાહિત્યિક પત્રકારનું વ્યક્તિત્વ ઊપસ્યું હતું. (‘પ્રત્યક્ષ’, માર્ચ, 1999)

આપણા જાણીતા અભ્યાસી હસિત મહેતા યશવંતભાઈની વિશેષતાઓ બતાવતાં લખે છે :

અત્યંત ઓછાં સાધનો, સગવડો અને શક્યતાઓ વચ્ચે એક માણસ સાધનસમૃદ્ધ જગત કરતાં કેટલો આગળ નીકળી શકે, તેનું યશવંતભાઈ જવલંત ઉદાહરણ હતા. તેમણે ઘણું લખ્યું છે અને અઢળક લખાવ્યું છે. તેમને વિશેષ રસ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને રાજકારણમાં. પરંતુ જ્ઞાનનાં તમામ ક્ષેત્રો વિશે જાણવાની તેમની જિજ્ઞાસા અવિરત ને અખંડ... એમનું લખાણ પણ સીધું ને સોસરવું. શૈલી સ્પષ્ટ ને વેધક. એમના ગદ્યમાં સર્જનાત્મકતા ઓછી, પણ વિચારોની સમૃદ્ધિ પારાવાર. (‘સાર્થક જલસો’, દિવાળી 2013)

અધ્યાપક, સંપાદક, અને વિવેચક કાંતિ પટેલ ‘ગ્રંથ’ અને યશવંતભાઈ વિશે લખે છે :

સાતમા અને આઠમા દાયકા દરમિયાન ‘ગ્રંથ’ ગુજરાતી સાહિત્યજગત પર છવાઈ ગયું. તેના સંપાદક યશવંત દોશીએ અનેકોને લખતા કર્યાં. આજના આપણા મોટા ભાગના સન્માનનીય લેખકો ‘ગ્રંથ’માં લખી ચૂક્યા છે. ‘ગ્રંથ’ અને ‘પરિચય પુસ્તિકા’ના લેખકોની યાદી બનાવવા જઈએ તો આંકડો ત્રણ સોથી નીચે નહિ જ હોય. અને તેમાં અત્યારનો કોઈ જાણીતો લેખક બાકાત નહિ હોય. વિવિધ વય, વ્યક્તિત્વ, તથા સ્તરના લેખકોને એકસૂત્રે સાંકળીને તેમના સત્વનો લાભ ગુજરાતી વાચકને આપવાનું ભગીરથ કાર્ય

વાડીલાલ ડગલીની વિદાય બાદ એકલે હાથે યશવંત દોશીને માથે આવ્યું. પરિચય ટ્રસ્ટ સ્થાપવા પાછળની વાડીભાઈની ભાવનાને તેમણે મૂર્તિમંત કરી આપી. ('સમાંતર પ્રવાહ', 1998)

વર્ષો સુધી યશવંતભાઈના નિકટના સાથી અને સહાયક રહેલા ચંદ્રકાંત શાહે યશવંતભાઈના અવસાન પછી કેટલોક વખત પરિચય પુસ્તિકાના સંપાદનની જવાબદારી સંભાળેલી અને યશવંતભાઈ વિશે પરિચય પુસ્તિકા પણ લખેલી. તેમણે કહ્યું છે :

યશવંત દોશી એટલે સાહિત્યજગતમાં રવિશંકર મહારાજના ઘસાઈને ઊજળા થવાના મંત્રને ચરિતાર્થ કરનારા મૂક સાહિત્ય સેવક. નિર્ભય અને મૌલિક વિચારક, દષ્ટિવંત સંપાદક, ઉત્તમ અનુવાદક, જાગ્રત પત્રકાર, આદર્શવાદી, બહુશ્રુત, અને લોકકેળવણી માટે ભેખ લેનારા આજીવન શિક્ષક. આવાં અનેક બિરુદોના તે અધિકારી. પણ તેમને માટે એક જ વિશેષણ વાપરવું હોય તો તેમને ઉદારમતવાદી વિચારક કહી શકાય. સૂક્ષ્મ બૌદ્ધિકતા, યુગચેતનાની પૂરેપૂરી સમજ, જગતના પ્રવાહોથી સુપરિચિત, છતાં નવું નવું જાણવાની બાળસુલભ જિજ્ઞાસા. જ્ઞાન કે વિદ્વત્તાનો ભાર નહિ; સ્વભાવે સરળ, વાતચીતમાં નિખાલસ. સામા માણસ માટે કંઈક કરી છૂટવાની ભાવના. બીજા પાસેથી અંગત લાભ ખાટી જવાની વૃત્તિનો અભાવ. જન્મે જૈન પણ વૃત્તિએ વિપ્ર...સમાજ પાસેથી બહુ ઓછું લે અને અનેકગણું કરીને સમાજને પાછું આપે. ('યશવંત દોશી'. પરિચય પુસ્તિકા 970, 1999)

છેલ્લે થોડી અંગત વાત. યશવંતભાઈ સાથેના સંબંધની શરૂઆત થઈ 1963માં. પહેલ એમણે કરેલી. 'ગ્રંથ' શરૂ થવાનું હતું એ અરસામાં કવિ મણિલાલ દેસાઈ યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે પરિચય ટ્રસ્ટમાં જોડાયેલા. એક સાંજે મણિલાલ ઘરે આવ્યા. સાથે બે-ત્રણ પુસ્તકો અને યશવંતભાઈનો પત્ર લાવેલા. મરોડદાર, સ્વચ્છ, સુઘડ અક્ષરમાં લખાયેલો પત્ર. (પત્ર બીજાના અક્ષરમાં હોય અને પોતે માત્ર સહી કરી હોય તેવું નહિ.) ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનારા 'ગ્રંથ'નો થોડો પરિચય આપેલો અને પછી તેને માટે અવલોકન લખી આપવા વિનંતી કરેલી. એ જ વર્ષના જૂન મહિનામાં એમ.એ. થઈને મુંબઈની એક કૉલેજમાં ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયેલો. એ વખતે ભાગ્યે જ થોડાં લખાણો પ્રગટ થયેલાં. યશવંતભાઈની નજરે મારું નામ કઈ રીતે ચડ્યું તેની તો આજ સુધી ખબર નથી. (એવી વાતો કરવાનું તેઓ હંમેશાં ટાળતા.) સાચું કહું તો તેમના આમંત્રણથી રાજીનો રેડ થઈ ગયેલો. થોડા દિવસ પછી

એક પુસ્તકનું અવલોકન લખી એક સાંજે તેમને આપવા હમામ સ્ટ્રીટની 'પરિચયની ઓફિસે ગયો. મારા જેવા અજાણ્યા સાથે પણ જે ઉમળકાથી તેમણે વાત કરી તે જોઈ તેમને માટે માન થયું. પછી તો લગભગ નિયમિત રીતે 'ગ્રંથ' માટે અવલોકનો લખવાનું શરૂ થયું. એ વખતે ઇમેલ, ઇન્ટરનેટની સગવડ નહિ. કુરિયર સર્વિસ પણ નહિ. એટલે દરેક લખાણ આપવા માટે જાતે જતો. બપોર પછી તેમની ઓફિસમાં ભરાતા અનૌપચારિક 'દરબાર'નો સભ્ય ક્યારે બની ગયો તેની તો ખબરે ન પડી. પાંચેક વર્ષ પછી, 1969માં 'કનૈયાલાલ મુનશી' વિશે પરિચય પુસ્તિકા લખવાનું આમંત્રણ આપ્યું. એક તો મુનશીજી એ વખતે હજી સક્રિય હતા. બીજું, એ વર્ષો આપણા સાહિત્યમાં સુરેશ જોશીની સરદારી નીચે મૂર્તિભંજનનાં વર્ષો હતાં. જેમના પર સતત પ્રહાર થતા હતા તેમાંના એક મુનશી પણ હતા. એટલે મેં યશવંતભાઈને કહ્યું : મુનશી, ખાસ કરીને નવલકથાકાર મુનશી, મારા પ્રિય લેખક છે. હું જે લખીશ તે મુનશીને કેવું લાગશે ? અત્યારની સાહિત્યિક આબોહવામાં કેટલાને ગળે ઊતરશે ? તેમણે સૌમ્યતાથી પણ દઢતાથી કહ્યું : બીજાં શું માને-લખે છે તેની ચિંતા ન કરવી. તમને જે લાગતું હોય તે જ વક્ષાદારીપૂર્વક લખવું. અને 255મી પુસ્તિકા તરીકે 'કનૈયાલાલ મુનશી' પ્રગટ થઈ. પછી તો અવલોકનોની સાથોસાથ વર્ષે-બે વર્ષે પુસ્તિકા લખવાનું પણ કહેતા.

આ બધું 1976ના માર્ચ સુધી ચાલતું રહ્યું. એ વરસના માર્ચ મહિનાની એક બપોરે હું કોલેજમાં હતો ત્યારે યશવંતભાઈનો ફોન આવ્યો. (એ વખતે મોબાઈલ તો હતા જ નહિ, અને મારે ઘરે ફોન નહોતો એટલે ક્યારેક જરૂર પડે ત્યારે તેઓ કોલેજમાં ફોન કરતા.) તેમણે કહ્યું : 'હસમુખ ગાંધી' 'સમકાલીન'ના તંત્રી નિમાયા છે અને પરિચયમાંથી છૂટા થવાના છે. તેમની જગ્યાએ જેને લઈ શકાય એવી કોઈ વ્યક્તિ ધ્યાનમાં હોય તો કહેજો. મેં તરત જવાબ આપ્યો :

'હા એક વ્યક્તિ મારા ધ્યાનમાં છે, દીપક મહેતા.' 'તમે ? પણ આટલાં વર્ષોની કોલેજની નોકરી...' તેમની વાત અધવચ્ચે રોકતાં મેં ધીમા અવાજે કહ્યું :

'એ છોડવાનું તો મેં નક્કી કરી જ લીધું છે. બીજી નોકરીની શોધમાં છું. પણ ફોન પર બધી વાત થાય તેમ નથી. સાંજે મળવા આવું છું.' ગયો. થોડી વાર કેટલીક વ્યવહારુ વાતો કરી. પછી કહે : તમે વાડીભાઈને મળી આવો. 'કોમર્સ'ની ઓફિસમાં ગયો. તેમની સાથે પણ કેટલીક વ્યવહારુ વાતો.

પછી વાડીભાઈ કહે : થોડી વાર બેસી શકશો, બહાર ? બેઠો. એ દરમિયાન એમણે યશવંતભાઈ સાથે ફોન પર વાત કરી લીધી હશે. લગભગ અડધા કલાક પછી વાડીભાઈના સેક્રેટરીએ કહ્યું : સાહેબ તમને અંદર બોલાવે છે. ગયો ત્યારે મારા હાથમાં વાડીભાઈએ એપોઇન્ટમેન્ટ લેટર મૂક્યો. આભાર માનીને લઈ લીધો. ફરી એ કાગળ લઈને ગયો યશવંતભાઈ પાસે. કહે : ‘ક્યારથી જોડાઈ શકશો ?’ ‘એક મહિના પછી.’ ‘રોજ બપોર પછી કોલેજમાંથી છૂટીને ત્રણ-ચાર કલાક માટે ન આવી શકો ?’ ગાંધીભાઈ તો બહુ જલદી છૂટા થવા માગે છે. એટલે બીજા જ દિવસથી અનૌપચારિક રીતે પરિચયમાં જવાનું શરૂ કર્યું. 36 વરસની કારકિર્દીમાં ચાર નોકરી બદલી. તેમાં પરિચયમાં તો લગભગ અઢી વરસ જ કામ કર્યું. પણ આખી કારકિર્દીનાં એ સૌથી સુખી અને યાદગાર વર્ષો. સમયસર અને સારી રીતે કામ થાય તેનો આગ્રહ જરૂર રાખતા યશવંતભાઈ. પણ તે સિવાય ‘બોસગીરી’ બિલકુલ નહિ. એ અઢી વર્ષમાં જેટલું નવું શીખવા મળ્યું એટલું બીજી કોઈ નોકરીમાંથી શીખવા મળ્યું નથી. ‘ગ્રંથ’ નિમિત્તે શરૂ થયેલો યશવંતભાઈ સાથેનો સંબંધ હંમેશા ગ્રંથિ વગરનો અને લીલોછમ્મ રહ્યો.

યશવંતભાઈ સાથેના સંબંધની શરૂઆત ઔપચારિક. પણ પછી એ સંબંધ બે કુટુંબો વચ્ચેના સંબંધમાં ક્યારે, કેવી રીતે પલટાઈ ગયો એની તો ખબર જ ન પડી. વસંતબહેન, ભાઈ અભિજિત, બહેન ચિત્રા, અને ચંદ્રાબહેન સાથે આત્મીયતા બંધાતી ગઈ. પરસ્પરના ઘરે આવવા-જવાનું થતું. 1965માં મારા લગ્નમાં તો ખરા જ, પણ 1996માં મારા દીકરાનાં લગ્નપ્રસંગે પણ સહકુટુંબ હાજર રહેલા. પણ જૂની રંગભૂમિના એક ગીતમાં કહ્યું છે ને કે ‘એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી !’ 1976ની અધવચ્ચે ‘ગ્રંથ અમદાવાદ જશે એવા ભણકારા સંભળાવા લાગ્યા. નિખાલ-સતાથી પૂછ્યું તો યશવંતભાઈ કહે : હા, નિરંજન ભગત ‘ગ્રંથ’ સંભાળે એવી પૂરી શક્યતા છે. અને એમ જ બન્યું. પણ થોડા વખતમાં જ મને દિલ્હીમાં લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં નોકરી અંગેની દરખાસ્ત એક મુરબ્બી અધ્યાપક તરફથી મળી. તેના ઇન્ટરવ્યૂ માટે અમદાવાદ જવાનું હતું. મેં થોડા સંકોચ સાથે યશવંતભાઈને વાત કરી. તેમણે અમદાવાદમાં રહેવાની વ્યવસ્થા પણ તરત કરી આપી. દિલ્હીનાં દસ વર્ષ દરમિયાન મળવાનું વર્ષમાં એક-બે વાર થતું. પણ સંબંધ સુકાયો નહિ જ. 1986માં ફરી મુંબઈ આવ્યો ત્યારે તો ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનાં નગારાં વાગતાં થયાં હતાં ! એ વખતે યશવંતભાઈને

જેટલા ઉદાસ, કોપિત, અકળાયેલા જોયા છે એટલા ક્યારેય નહોતા જોયા. પરિચય ન ચલાવે તો કાંઈ નહિ, હું મારે હિસાબે ને જોખમે ‘ગ્રંથ ચલાવીશ એવું કહેતા. પણ ‘ગ્રંથ જેવું માસિક કોઈ સંસ્થાના પીઠબળ વગર લાંબો વખત ચલાવવું લગભગ અશક્ય છે એ વાત અમે કેટલાક મિત્રોએ ધીમે ધીમે તેમને ગળે ઉતારી. આ કડવામાં કડવો ઘૂંટડો પણ એ પી ગયા. અને છતાં જે બે મહાનુભાવોના આગ્રહથી ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો હતો તેમના માટે, કે એ વખતના પરિચય ટ્રસ્ટનાં મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી માટે એક પણ ઘસાતો શબ્દ યશવંતભાઈ ક્યારેય બોલ્યા નથી. એટલું જ નહિ, ‘ગ્રંથ’ બંધ થયું તે પછી થોડા વખતે સામે ચાલીને પોતાની નોકરી ‘ફુલટાઈમ’માંથી ‘પાર્ટ ટાઈમ’ કરવાની દરખાસ્ત પોતે જ રજૂ કરી, જેથી ટ્રસ્ટના થોડા પૈસા બચે. પછી ઓફિસમાં બે કે ત્રણ દિવસ જ જતા, પણ ઘણું કામ ઘરે બેસીને કરતા. 1998માં ‘ગુજરાતીમાં પુસ્તક-પ્રકાશન’ વિશે પુસ્તિકા લખી તે તેમના કહેવાથી મેં કરેલું છેલ્લું કામ... અને પછી 1999ની એક વહેલી સવારે અભિજિતભાઈનો ફોન : ‘પાપા ગયા.

શું ખરેખર ગયા ? ના. નામની પરવા તેમણે ક્યારેય કરી નહોતી. કામ કરવામાં જ માનતા. અવસાનના થોડા દિવસો પહેલાં જ ‘ચિત્રલેખા’ સાપ્તાહિકને આપેલી એક મુલાકાતમાં યશવંતભાઈએ કહ્યું હતું : ‘ના, જિંદગી સામે કાંઈ ફિરિયાદ નથી. ભરપૂર જીવન જીવ્યો છું.’ અને તેમણે એ ભરપૂર જીવનમાં જે કામ કર્યું તે આજે, તેમના જન્મને એક સો વર્ષ પૂરાં થયા પછી પણ આપણે પ્રેમાદરપૂર્વક યાદ કરીએ છીએ. આનાથી વધુ યશવંત વાત યશવંતભાઈ જેવા ગ્રંથના પંથના એક અનોખા યાત્રી માટે બીજી કઈ હોઈ શકે ?

ગ્રંથના પંથના એ અનોખા યાત્રીને સો-સો સલામ.

પરિશિષ્ટ 1

‘પ્રત્યક્ષ’ ત્રૈમાસિકના જુલાઈ-ડિસેમ્બર 1995ના
અંકમાં પ્રગટ થયેલો યશવંતભાઈનો લેખ
સંપાદકનો પાયાનો ગુણ તેની વિવેકશક્તિ

‘ગ્રંથ’ માસિક 1964ના જાન્યુઆરીમાં શરૂ કર્યું, ત્યારે તેના સ્વરૂપ વિશે કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ મારા મનમાં બંધાયેલો નહોતો. એને માટેનો કોઈ પુરોગામી નમૂનો (મોડલ) પણ મનમાં નહોતો. આમેય અનુકરણનો કંઈક સ્વભાવગત અણગમો પણ ખરો. એટલે શ્રેષ્ઠતમ હોય તેવા પુરોગામીઓના જેવું જ કોઈ સામયિક કાઢવાનું વલણ નહિ. પરિણામે, સારું-ખોટું પણ આપણી બુદ્ધિ, શક્તિ અને રુચિ પ્રમાણે જે કંઈ ઘડતર થાય એ જ કરવું એવું મનમાં હશે.

પણ આ માસિકના હેતુ વિશે કંઈક સ્પષ્ટતા હતી ખરી. સાહિત્ય વિશે કોઈ નવો દષ્ટિકોણ આપી દેવાનો, સાહિત્યક્ષેત્રે કોઈ નવાં મૂલ્યાંકન ઊભાં કરવાનો, સાહિત્યની દુનિયાની આબોહવા પલટાવી નાખવાનો હેતુ રાખીને અમે ચાલ્યા નહોતા. મને હંમેશાં માહિતી-પ્રસારનું વધુ આકર્ષણ રહેતું. આટલાં બધાં ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રગટ થયાં કરે છે પણ લોકોને તેની માહિતી ક્યાં મળે છે ? અને માહિતી આપવામાં પુસ્તકની સ્થૂળ માહિતી ઉપરાંત તેની ગુણવત્તા વિશેનો કંઈક ખ્યાલ પણ આપવો જોઈએ. એટલે ‘ગ્રંથ’નો હેતુ સાધવા માટે પુસ્તકો વિશે વધુમાં વધુ માહિતી અને પુસ્તકોનાં અવલોકનો એ બે મુખ્ય બાબતો બની રહી.

અવલોકનો કેવાં આપવાં ? વિદ્વત્તા અને ચિંતનથી ભરપૂર ? નવા સાહિત્યિક સિદ્ધાંતો સ્થાપનારાં ? માત્ર પરિચયાત્મક ? કે એ બે છેડાની વચ્ચેનાં ? આવા પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ, ટકોરાબંધ જવાબ હોતા જ નથી. પણ એક લેખે આ પ્રશ્નો વિશે થોડોક પ્રકાશ પાડ્યો. તે દિવસોમાં અંગ્રેજી સાપ્તાહિકો વાંચવાનું આકર્ષણ રહેતું હતું. ‘ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લિમેન્ટ’ અને ‘ન્યૂ સ્ટેટસ્મેન’ વાંચવાની ટેવ ભાવનગરમાં 1950થી પડેલી. ‘ન્યૂ સ્ટેટસ્મેન’ મુખ્યત્વે રાજકારણનું, પ્રગતિશીલ વિચારનું સાપ્તાહિક હતું. પણ તેમાંનાં ગ્રંથાવલોકનો ઘણાં વિચારપ્રેરક હતાં. ‘સપ્લિમેન્ટ’ તો ગ્રંથાવલોકનનું જ સાપ્તાહિક. દર અઠવાડિયે ઢગલાબંધ પુસ્તકોનાં અવલોકનો તેમાં મળે. તે વખતે તેમાં નનામાં અવલોકનો પ્રગટ થતાં. પાછળથી દુનિયાએ જાણ્યું કે બ્રિટનના કેટલાક શ્રેષ્ઠ સર્જકો-વિવેચકો-વિદ્વાનો આ સાપ્તાહિકમાં અવલોકનો લખતા હતા. મુંબઈ આવ્યા પછી બીજાં બે બ્રિટિશ ગ્રંથસામયિકો પણ નજર તળેથી પસાર થતાં. તે ‘બુક્સ એન્ડ બુકમેન’ અને ‘બ્રિટિશ બુક ન્યૂઝ.’ ‘બુક ન્યૂઝ’માં માત્ર ટૂંકાં, બસો-ત્રણસો શબ્દોનાં, પરિચયાત્મક અવલોકનો જ પ્રગટ થતાં. બે અમેરિકન સાપ્તાહિકો ‘ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ બુક-રિવ્યૂ’ અને ‘ન્યૂયોર્ક રિવ્યૂ ઓફ બુક્સ’ ઉપર પણ અવારનવાર નજર ફેરવી જવાનું બનતું. ‘ન્યૂયોર્ક રિવ્યૂ ઓફ બુક્સ’ લાંબાં અવલોકનો આપતું અને લેખકોનાં કેરિકેચર છાપતું. ‘ગ્રંથ શરૂ કરવામાં આ બધાં સામયિકોએ થોડીઘણી ભૂમિકા પૂરી પાડી હશે.

‘ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લિમેન્ટે’ તેનો જુલાઈ 26, 1963નો અંક ‘ક્રિટિકલ મોમેન્ટ’ શીર્ષકના વિશેષાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલો. તેના તંત્રીલેખમાં વિવેચકોના બે પ્રકાર પાડ્યા હતા. એકને સાહિત્યિક પત્રકારો કહ્યા હતા અને બીજાને લાંબા ગાળાના વિવેચકો. તેમાં કહ્યું હતું : લાંબા ગાળાના વિવેચકો સાહિત્યના સિદ્ધાંતો ઘડે છે અને શીખવે છે અને અંતે એ લોકો જ વિચારોની એવી આબોહવા સર્જે છે જેમાં અમારા જેવા સાહિત્યિક પત્રકારો કામ કરી શકે. લેખમાં બંને પ્રકારના વિવેચકોની કામગીરીને મહત્વની ગણાવવામાં આવી હતી. તેમાં સાહિત્યિક પત્રકારના કામની પણ પૂરતી કદર કરવામાં આવી હતી. ‘ગ્રંથ’ને સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું માસિક બનાવવું છે એ વાતની ઘડ મારા મનમાં બેસી ગઈ. એથી ‘ગ્રંથ’ના પહેલા અંકમાં મેં લખેલું : ‘આપણે પણ અવલોકનો વિશે લાંબા ગાળાનાં વિવેચનો જેવી અપેક્ષા રાખવાને બદલે એમનું જે મુખ્ય કામ છે તે એ કરી શકે તો સંતોષ માનવો જોઈએ. આ મુખ્ય કામ બેવડું છે : નવાં પુસ્તકો વાચકોના લક્ષ પર લાવવાનું અને વિશાળ

વર્ગમાં સારા વાચનની રુચિ ઉત્પન્ન કરવાનું, વાચકોને સાહિત્યની સૃષ્ટિ તરફ થોડુંક આકર્ષણ થયું, પુસ્તક પણ કોઈ સમય આપવા જેવી કે પૈસા ખરચવા જેવી ચીજ છે એમ થયું, ફલાણું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે એમ લાગ્યું તો તેટલાથી સાહિત્યિક પત્રકાર જરૂર પોતાનું કામ કર્યાનો સંતોષ લઈ શકે.’

આમ ‘ગ્રંથ’ મધ્યમસરના હેતુ સાથે શરૂ કરેલું. એને તમે નીચું નિશાન કહેવું હોય તો કહી શકો, પણ એ વ્યવહારુ હેતુ હતો. નિષ્ઠાપૂર્વક મહેનત કરીએ તો સિદ્ધ થઈ શકે તેવો હતો. પણ જે હેતુથી એ શરૂ કરેલું તે હેતુ સર્વો ખરો ? એ કહેવાનું તો મારું કામ નહિ, પણ નરોત્તમ શાહ જેવા અર્થશાસ્ત્રી મિત્ર કહેતા કે ગુજરાતી પુસ્તકોની જાણકારી મેળવવામાં અને પુસ્તકો પસંદ કરવામાં ‘ગ્રંથ’ મને ઘણું માર્ગદર્શક બને છે.

‘ગ્રંથ’નું સંપાદન કરવાની મારી લાયકાત શી હતી એવો પ્રશ્ન મેં મને પોતાને ઘણી વાર પૂછ્યો છે. હું ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ વાચનનો દાવો કરી શકું તેમ નથી. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત લઈને બી. એ. થયો હોવા છતાં મેં સંસ્કૃત પુસ્તકો ગણ્યાગાંઠ્યાં જ વાંચ્યાં છે. મારે મારી જાતને પ્રમાણપત્ર આપવાનું હોય તો હું આમ આપું : ‘આ માણસને પુસ્તકો વિશે જાણવામાં ખૂબ રસ છે. બીજું બધું વાંચવાનું પડતું મૂકીને એ પુસ્તકો વિશેની માહિતી તરત હાથમાં લે છે. એને લીધે પુસ્તકો પરત્વેની વિવેકશક્તિ એનામાં કદાચ ખીલી પણ હોય, પણ એ પુસ્તકોનો પ્રેમી છે એમ તો હું વિનાસંકોચ કહી શકું.’

કેવળ ગ્રંથાવલોકનનું માસિક બીજાંઓ કરતાં એક ખાસ બાબતમાં જુદું પડે છે. બીજાં સામયિકો ઉપર સામે ચાલીને લખાણ મોકલનારા ઘણા હોય છે. તંત્રીઓ તેમાંથી ઘણાં લખાણો પસંદ કરી શકે છે. કોઈ સામયિકને 50 ટકા, તો કોઈને 80 ટકા જેટલાં લખાણો આમ માંગ્યા વગરનાં મળી જતાં હશે, પણ ‘ગ્રંથ’ જેવા માસિકનું કામ એમ ચાલતું નથી. એણે તો પુસ્તકો મોકલીને સમીક્ષાઓ લખાવવી પડે છે.

સામયિકના સંપાદકનો પાયાનો ગુણ તેની વિવેકશક્તિ – શું લેવું શું ન લેવું, શું સ્વીકારવું શું ન સ્વીકારવું. સામયિક માટે શું પ્રગટ કરવા યોગ્ય ગણવું અને શું ત્યાજ્ય ગણવું એનો વિવેક એ સંપાદકનો સૌથી વધુ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગુણ ગણાય. ગ્રંથાવલોકનના સામયિકના સંપાદકને વધુ તબક્કાઓએ વિવેક વાપરવાની જરૂર પડે છે. આવેલાં પુસ્તકોમાંથી ક્યાં

લક્ષમાં લેવા જેવાં છે અને ક્યાં બાજુએ મૂકી દેવા જેવાં છે, ક્યાં પુસ્તકોનાં અવલોકન કોની પાસે લખાવવાં છે એ બધા વિવેકભરી નિર્ણયશક્તિ માગી લેતા પ્રશ્નો છે. અવલોકનો આવ્યા પછી તેમાંથી એમ ને એમ છાપવા જેવાં ક્યાં, કાપકૂપ કરીને છાપવા જેવાં ક્યાં અને તદ્દન અસ્વીકાર્ય ક્યાં તે પણ નક્કી કરવાનું ઊભું હોય છે. સંપાદકમાં વિવેકશક્તિ આવશ્યક છે એ પાયાની વાતમાં કોઈને વિરોધ હોવાનો સંભવ નથી, પણ સંપાદકમાં એક બીજો ગુણ મને આવશ્યક લાગે છે તે ઉદાર વલણ. અંગ્રેજી શબ્દ લિબરલિઝમ માટે મેં આ પર્યાય વાપર્યો છે. કદાચ એનો સાચો પર્યાય થાય ખુલ્લું મન. સંપાદક એમ કહી શકે કે સારું લેખન જે કોઈની પાસેથી મળે તેની પાસેથી સ્વીકાર્ય છે. તેમાં જાણીતા-અજાણ્યા કે નાના-મોટા એવા ભેદ નથી. નવોદિત અને પીઠ વચ્ચે ફરક નથી, નવા વિચાર કે જૂના વિચારવાળાનાં ખાનાં પાડી નાખવામાં આવતાં નથી. ‘ગ્રંથ’માં જેમનાં પુસ્તકોની ટીકાત્મક સમીક્ષા થયેલી એવા એક-બે લેખકોએ ‘ગ્રંથ’ સામે જૂથબંધીનો આક્ષેપ કરેલો. પણ અમારો તો સૌથી મોટો દાવો જ એ હતો કે ‘ગ્રંથ’ની કોઈ જૂથબંધી નથી. આ માસિકમાં મનસુખલાલ ઝવેરી પણ લખતા અને સુરેશ જોષી પણ લખતા. ભોળાભાઈ, રઘુવીર, અનિરુદ્ધ અને પ્રમોદકુમારની કલમનો પણ એને લાભ મળેલો. સ્નેહરશ્મિનાં લખાણો પણ તેમાં જોવા મળશે અને સિતાંશુ તથા રાધેશ્યામનાં પણ મળશે. યાદી લંબાવવાની જરૂર નથી. પણ ‘ગ્રંથ’ને ચારે બાજુથી સહકાર સાંપડેલો.

સંપાદકની કામગીરીનો એક અગત્યનો ભાગ તેની પાસે આવેલાં લખાણોમાં સુધારા અને કાપકૂપ કરવાનો છે. આ બંને ક્રિયાઓ અતિશય ચર્ચાસ્પદ બનેલી છે. એ વિશે બહુ લાંબી ચર્ચા થઈ શકે તેમ છે. પણ આવશ્યક જણાય તેવા ઓછામાં ઓછા સુધારા કરીને લખાણ છાપવું એવું વ્યવહારુ ધોરણ અમે અપનાવેલું.

સુધારાવધારા ક્યાં અને કેવા થઈ શકે ? ટેકનિકલ દોષો તો નિવારવા જ પડે. ખોટી જોડણી, વ્યાકરણદોષ, અધૂરાં છોડેલાં વાક્યો સુધારી લેવાં પડે. આંકડા ખોટા હોય કે સાલ ખોટી હોય તો તે બરાબર ચકાસી સુધારી લેવાં જોઈએ. આ બધી બાબતમાં જે ભૂલો હોય તે લેખકની સરતચૂક, અજાણતા, આળસ કે ઉપેક્ષાવૃત્તિનું પરિણામ હોય છે. તેવે વખતે સંપાદકે તેની મદદે આવવું જોઈએ. આ પ્રકારના દોષો લેખકે ઈરાદાપૂર્વક રાખ્યા નથી હોતા. એ એમના કથનનો કે એમની શૈલીનો અંશ નથી હોતો એટલે એ

સુધારાય નહિ એવો આગ્રહ લેખક પણ સામાન્ય રીતે નથી રાખતો.

જોડણી સુધારવાની બાબતમાં એક પ્રશ્ન મને ઘણી વાર ઊઠ્યો છે. ગુજરાતીમાં અસંખ્ય શબ્દોની જોડણીમાં આપણે વિકલ્પો મંજૂર રાખ્યા છે. સામયિકે તેમાંથી એક વિકલ્પ સ્વીકારીને ચાલવું કે લેખકે જે વિકલ્પ રાખ્યો હોય તે ચલાવવો ? એટલે કે લેખકે લખેલી જોડણી સાચી હોય તે છતાં આખા અંકની છપાઈમાં એકરૂપતા લાવવા માટે એ જોડણી સુધારવી કે નહિ ? જોડણી ઉપરાંત, એકવડાં કે બેવડાં અવતરણચિહ્નનો, ભેગાં કે છૂટાં કે હાઈફ્ન સાથે લખાતા સમાસયુક્ત શબ્દો, કૌંસમાં અથવા બે ડેશની વચ્ચે મુકાતા શબ્દો કે વાક્યાંશો લખવામાં પણ વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ આવો જ સવાલ પેદા કરે છે. ‘ગ્રંથ માસિકના પ્રારંભે મને એક ચોક્કસ ધોરણનો આગ્રહ હતો. અમે ‘ગ્રંથ’માં જે વિકલ્પો વાપરતા હોઈએ તે પ્રમાણે બધું સુધારી લેવું એવી રીત રાખેલી. ‘ગ્રંથ શબ્દની જોડણી તો વારંવાર સુધારવી પડતી. માસિકના નામ તરીકે અથવા સામાન્ય નામ તરીકે ઘણા લેખકો ‘ગ્રન્થ’ લખતા અને હું સુધારીને ‘ગ્રંથ’ કરી નાખતો. અનેક શબ્દોના વિકલ્પોમાંથી અમુક જ વિકલ્પ અપનાવવા માટેનું કોઈ ધોરણ તો નક્કી નહોતું કરેલું, પણ લખવામાં વધુ સરળ પડે એવો વિકલ્પ સ્વીકારવાનું વલણ હતું એમ જણાય છે.

પણ મારા મનમાં થોડી દ્વિધા અવશ્ય રહેતી. જે કરું છું તે બરાબર કરું છું કે કેમ તેની શંકા મનમાં હંમેશાં રહેતી. એવો વિચાર પણ આવતો કે વિકલ્પ સ્વીકાર એ લેખકની શૈલીનો જ અવિભાજ્ય અંશ લેખાય કે નહિ ? જવાહરલાલની આત્મકથા દરવખત યાદ આવે. આપણે જેલ શબ્દની જોડણી જે. એ. આઈ. એલ. લખવા ટેવાયા છીએ. નેહરુ એનો બીજો વિકલ્પ જી. એ. ઓ. એલ. વાપરે છે. આ જોડણી નેહરુની શૈલીનો જ અંશ ન ગણાય ? સુરેશ જોષી ‘કુંઠિત’ શબ્દ ‘કુણ્ઠિત’ એમ લખે, ત્યારે એમાં સુધારો કરવો વાજબી લેખાય ? આ મુદ્દા પર વધુ વિચાર કરતાં હું મુક્ત મનનો થતો ગયો.

શૈલીગત સુધારા કરવાનો સંપાદકને અધિકાર નથી એ તો સર્વત્ર સ્વીકારાય એવું વલણ છે. પણ ક્યારેક તેમાં નાનકડા અપવાદો કરવા પડે છે. ગુજરાતીમાં નવોદિત લેખકોમાં પોતાનાં વિધાનો ભાર સાથે મૂકવાનો મોહ ઠીક ઠીક જોવામાં આવે છે. ભારદર્શક ‘જ’ જરૂરી-બિનજરૂરી રીતે વારંવાર વપરાતો હોય છે. મને હંમેશાં અંગ્રેજોની અલ્પોક્તિવાળી શૈલીનો વધુ મોહ રહ્યો છે. એટલે વાક્યોમાંથી બિનજરૂરી ભાર કાઢી નાખવાની મારી રસમ હતી.

ગુજરાતી સંપાદકને ભાગે સુધારાવધારા કરતાં કાપકૂપ કરવાનું કદાચ વધુ આવતું હશે. કાપકૂપ બે કારણે કરવી પડે છે. જેટલાં પાનાં ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી કોને કેટલી જગ્યા ફાળવવી તેનો નિર્ણય કરવો એ સંપાદકની મોટી કસોટી છે. આ પ્રક્રિયામાં તેને માથે લાંબાં લખાણો ટૂંકાં કરવાની ફરજ આવી પડે છે. કાપકૂપની બીજી જરૂરિયાત લેખની અંદર રહેલી હોય છે. ગુજરાતી ગદ્યલેખકોનો એક મોટો દોષ નિરર્થક લંબાણનો છે. ટૂંકું સઘન લેખન કરવાનો જાણે કે આપણો સ્વભાવ જ નથી. બિનજરૂરી પ્રાસ્તાવિક વાક્યોથી કેટલાયે લેખો શરૂ થતા હોય છે. મુદ્દા પર આવતાં પહેલાં કેટલાયે શબ્દો વેડફી નાખ્યા હોય છે. નકામી નામાવલિઓ અને બિનજરૂરી અવતરણોથી પાનાંનાં પાનાં ભર્યાં હોય છે. આમ છતાં લેખમાં બે-ચાર સારા મુદ્દા હોય તો નકામો ભાગ કાપીને લખાણ છાપવાની મારી રીત હતી.

સંભવ છે કે તમારે એવા લેખક સાથે કામ પડે જે પોતાના લખાણમાં કશોયે ફેરફાર થવા દેવા બિલકુલ તૈયાર ન હોય. એથી વિપરીત એવા લેખકો પણ મળે જે પોતાનું લખાણ સંપાદકને આપ્યા પછી તેને વિશેની બધી જવાબદારી સંપાદક ઉપર છોડી દે. પહેલા પ્રકારના લેખકો સંપાદકનું કામ મુશ્કેલ બનાવી દે છે. પણ સદ્ભાગ્યે એવા લેખકો ઝાઝા નથી હોતા.

‘ગ્રંથ’ ચલાવતાં મને ઘણી વાર એવો વિચાર પણ આવતો કે લોકો અવલોકનો શા માટે વાંચતા હશે ? એના ઘણા જવાબ હોઈ શકે. પણ હું આટઆટલાં વર્ષોથી અવલોકનો શા માટે વાંચતો હતો ? મારા પૂરતું તો એમ કહી શકું કે જેમ કોઈ વાર્તા વાંચતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અવલોકન વાંચતાં પણ મને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અવલોકન વાંચવા માટેનાં અનેક કારણો મેં પ્રસંગાનુસાર આગળ ધર્યાં હશે, પણ સાચું કારણ આનંદ છે. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં જે જે સામયિકો વાંચું છું તેમાં પહેલી નજર પુસ્તકોનાં અવલોકનો ઉપર પડે છે. એવું નથી કે વાર્તા-નવલકથાનાં અવલોકનમાં જ રસ પડતો હોય. ખરી રીતે એમાં ઓછો રસ પડે છે. કવિતા, વિવેચન, ચરિત્ર અને અન્ય ગંભીર વિષયોનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનોમાં વધુ રસ પડે છે. કેટલાંક અવલોકનો મારે માટે પુસ્તકની અવેજીની ગરજ સારે છે. એ પુસ્તકો સારાં છે કે ખરાબ તેનો સવાલ હોતો નથી. અવલોકનો જ એવાં હોય છે કે હું તેનાથી જ કામ ચલાવી લઉં છું. બીજાં કેટલાંક અવલોકનો પ્રસ્તુત પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરે છે. કેટલાંક વાંચેલાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો પણ વાંચું છું. કદાચ સમીક્ષકનાં મૂલ્યાંકનો સાથે

મારાં મૂલ્યાંકનોને સરખાવી જોવા. પણ ખરી મજા જયંતિ દલાલ જેવાનાં અવલોકનોમાં આવતી. જયંતિભાઈ આખા પુસ્તકના નિરીક્ષણમાં પડવાને બદલે ઘણી વાર તેમાંના કોઈ મહત્વના કે નિર્ણાયક મુદ્દા લઈ તેની ચર્ચા કરતા. મને સૌથી વધારે આનંદ આવી ચર્ચામાં મળે છે. આજે આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિશે મારી મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે જાણે ચર્ચાનો જમાનો જ વીતી ગયો છે. કોઈ સંપાદક પૂછે છે તો એને એ જ ભલામણ કરું છું કે ભાઈ, ચર્ચાનો ચોરો ઊભો કરો.

(‘પ્રત્યક્ષ’, જુલાઈ-ડિસેમ્બર, 1995)

परिशिष्ट 2

यशवंत ढोशीनां पुस्तको

1947	सङुनो लाडकवायो (वाडीलाल डगली साथे)
1949	डॉ. कोटनिस (अनुवाद, वाडीलाल डगली साथे)
1953	सत्यं, शिवं, सुंदरम् (परमानंद कापडियाना लेजोनुं संपादन)
1954	सूनां सुकान (नवलकथा, वाडीलाल डगली साथे)
1954	परिणीत प्रेम
1956	त्रिरंजव प्रेम
1956	अद्यतन संतति नियमन (उपरनां त्रणे मेरी स्टॉप्सनां पुस्तकोना अनुवाद)
1960	पालवकिनारी (संपादन)
1964	नेहरु शुं कडी गया ? (संपादन)
1970	मडियानुं मनोराज्य (संपादन)
1975	सव्यसाथी सरदार (संपादन)
1976	ब. क. ढकोरनी काव्यद्युति (संपादन)

1977	અવગાહન (સંપાદન)
1977	સરદાર પટેલનો પસંદ કરેલો પત્રવ્યવહાર, ભાગ : 1-2
	(અનુવાદ, અન્યો સાથે)
1982	કુસુમરજ (સંપાદન)
1997	મોરારજી દેસાઈ
2002	(મરણોત્તર) સર્જન નેતૃત્વની કથા-સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું
	જીવનચરિત્ર ભાગ : 1-2

પરિચય-પુસ્તિકા

1959	સાચી જોડણી અઘરી નથી
1962	રવીન્દ્રનાથ
1968	રમણભાઈ નીલકંઠ
1975	સરદાર વલ્લભભાઈ
1982	રણજિતરામ
1993	જગતની રાજકીય ભૂગોળ
1995	શતાબ્દીમાં પ્રવેશતા મોરારજીભાઈ
1995	રોજિંદા ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથો

परिशिष्ट 3

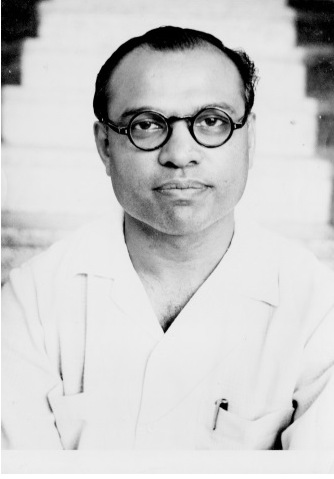
यशवंतभाईना उस्ताक्षरमां तेमणे रयेवी डेटवीक पद्य पंक्तिओ

એક નકારાત્મક મનઃસ્થિતિ

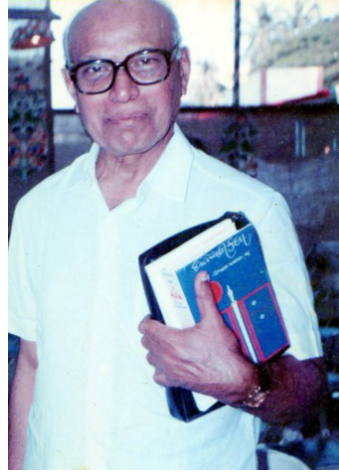
ધરાખ-ઉલાખ નહીં, જાવિચિમાખ નહીં,
વાયુનીએ કોઈ નાની અમથા લહર નહીં,
અલીલ કે અભાગલના રૂપાળા રંગ નહીં,
નહીં પારદર્શકતા જેની પાર દષ્ટિ મય,
નહીં ત્યહીં દર્શણ જ્યાં આકૃતિઓ અકૃપાય;
કોરીકર સાવ સીધા જે સપાટ સ્લોર પર
શબ્દ નહીં, અંક નહીં, આડી ભૂમી સીધી નહીં,
નાનુંશુંએ બિંદુ નહીં:
વાર્ગહીન, લચહીન, ગતિહીન નકરી આંધળા ભીંત.

૧૨/૩/૧૯૭૨

ચશવંત દોશી

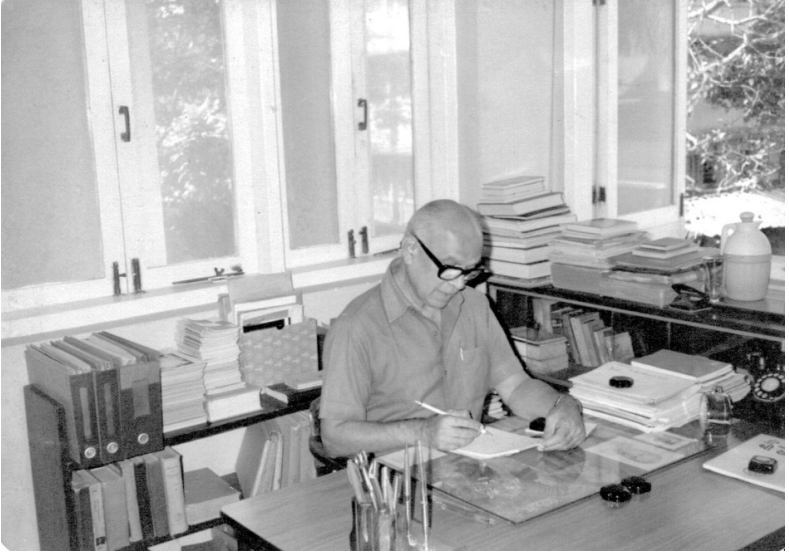
युवान वये

ग्रंथ साथे

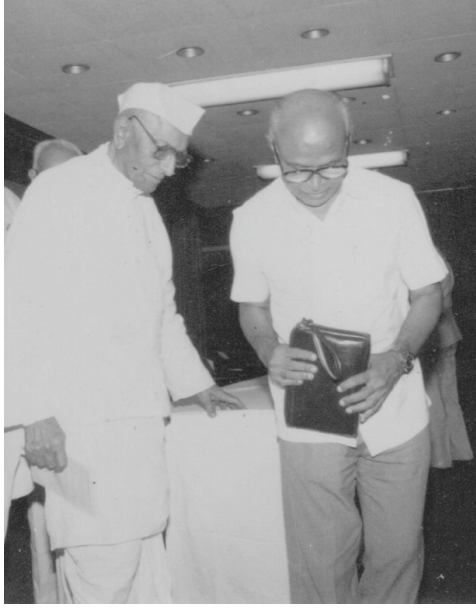
पत्नी वसंतभडेन साथे

પરિચય ટ્રસ્ટની ઓફિસમાં

વાડીલાલ ડગલી સાથે

શ્રી મોરારજી દેસાઈ સાથે

શ્રી યશવંત દોશી અને શ્રીમતી વસંતબહેન દોશી પાછળ ઊભેલાં પુત્ર અભિજિત, પુત્રી ચિત્રા, પુત્રવધૂ ચંદ્રા

ઘરમાં પુસ્તકો સાથે

ભાષા-સંસ્કારપ્રેમી સાહિત્યિક પત્રકાર યશવંત દોશી

પોતાની જાત વિશે ભાગ્યે જ બોલનાર કે લખનાર યશવંત દોશીએ એક વાર પોતાને વિશે લખ્યું હતું :

‘મારે મારી જાતને પ્રમાણપત્ર આપવાનું હોય તો હું આમ આપું : આ માણસને પુસ્તકો વિશે જાણવામાં ખૂબ રસ છે. બીજું બધું વાંચવાનું પડતું મૂકીને એ પુસ્તકો વિશેની માહિતી તરત હાથમાં લે છે. એને લીધે પુસ્તકો પરત્વેની વિવેકશક્તિ એનામાં કદાચ ખીલી પણ હોય. પણ એ પુસ્તકોનો પ્રેમી છે, એમતો હું વિના સંકોચે કહી શકું.’

યશવંતભાઈ એક સંનિષ્ઠ અને સજ્જ લેખક હતા, સમીક્ષક હતા, અનુવાદક હતા, સાહિત્યિક પત્રકાર હતા, સંપાદક અને તંત્રી હતા, પણ તેમના વ્યક્તિત્વનાં આ બધાં પાસાંને એકસૂત્રે બાંધી રાખનાર તો હતો તેમનો સાચુકલો, પ્રગાઢ પુસ્તક-પ્રેમ. વાડીલાલ ડગલીની સાથે મળીને શરૂ કરેલ પરિચય ટ્રસ્ટ અને તેનાં પ્રકાશનો ‘ગ્રંથ’ માસિક અને ‘પરિચય પુસ્તિકા’ દ્વારા યશવંતભાઈએ વ્યાપક અર્થમાં લોકશિક્ષણનું જે ભગીરથ કામકર્મ્યું તેનો જોટો, આપણી ભાષામાં તો મળવો મુશ્કેલ છે. આ ઉપરાંત તેમણે મુંબઈથી પ્રગટ થતાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં પણ નિયમિત રીતે કોલમો લખી. પણ પોતાનાં આ બધાં લખાણોને ગ્રંથસ્થ કરવા અંગે તેમણે ક્યારેય રસ દાખવ્યો નહિ.

શ્રી યશવંત દોશીની જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં પ્રગટ થઈ રહેલા આ પુસ્તકમાં જાણીતા સમીક્ષક, સંપાદક, અનુવાદક અને યશવંતભાઈના નિકટવર્તી સાથી દીપક મહેતાએ તેમનાં જીવન અને કાર્યનો પરિચય આપ્યો છે.